

Als het water bitter is

Evangelisch denken en de milieucrisis

Evert VAN DE POLL en Janna STAPERT

Sliedrecht: Merweboek 1988

5 Omdenken en omkeer

Wat nu? Als het water bitter is, hoe zouden wij dan leven? Och, het zal onze tijd wel duren, zeggen de struisvogels van nu. We hebben in onze Westerse cultuur voortdurend de neiging de problemen die we zelf veroorzaken, voor ons uit of van ons af te schuiven. We onttrekken de crisis aan onze ogen, verstoppen haar achter de horizon van ons tijdelijke en beperkte bestaan. We proberen de tijd welvarend uit te zingen met wat maatregelen hier en daar, terwijl we toekomstige generaties opzadelen met problemen die dan onoplosbaar zijn. Na ons de zondvloed. We verleggen de problemen naar de Derde Wereld, dumpen daar ons afval, kappen daar de bossen, maar het dringt niet tot ons door wat daar in feite wordt aangericht. En wanneer je zo de ernst van de milieucrisis verstoppt, is het net alsof het zo erg nog niet is.

Bovendien, de chemische vervuiling voltrekt zich in stilte, onzichtbaar voor het blote oog vaak, en is dus voor velen ongrijpbaar. Wat moet je je als chemische leek voorstellen bij cadmium op de oceanbodem, bij een gat in de ozonlaag? Tallozen in onze Westerse samenleving horen de berichten hierover, maar denken dat het zo erg wel niet zal zijn. Je ziet het immers niet? Ze zijn nog steeds zo in beslag genomen door de idealen, die ons altijd hebben voortgestuwd, de welvaartsdroom en de schone toekomst, dat hun ogen pas opengaan, wanneer de rampzalige gevolgen van de chemische vervuiling voor iedereen zichtbaar en voelbaar zijn. Wanneer het in veel opzichten te laat is.

Aan de andere kant zien we echter ook dat er sinds een jaar of tien, twintig hier en daar een kentering begint te komen. Steeds meer mensen beseffen dat het faliekant mis gaat met het milieu, ook al verbinden ze daar vaak geen verdere conclusies aan. In kringen van wetenschap en politiek dringt langzamerhand – zij het bepaald niet snel genoeg – het besef door dat ingrijpende maatregelen nodig zijn om het milieu van een totale ondergang te redden. Enkelen gaan nog een stapje verder en roepen om een fundamentele omkeer in de samenleving, om een andere mentaliteit, een andere levensstijl. Maar hoe vergaander de veranderingen die men voorstaat, hoe geringer het aantal mensen dat men meekrijgt. De meeste mensen, voor zover zij zich bewust zijn van de ernst van de situatie proberen de kool en de geit te sparen. Dat wil zeggen, wèl maatregelen om het milieu te beschermen, maar geen verlaging van het welvaarts- en consumptiepeil en met volledig behoud van de ‘verworvenheden’ van de Westerse levensstijl. Een schoon milieu, wie is daar niet voor? Maar het mag vooral niet te veel kosten. Toch zullen ook deze mensen moeten beseffen dat je de hete brij niet eindeloos voor je uit kunt schuiven. Vroeg of laat moeten we kiezen wat voor ons het zwaarst weegt: het behoud van de natuur of het behoud van welvaart, mobiliteit en technologische ‘voortuitgang’.

Hoe je het ook wendt of keert, als je over de afbraak van het milieu doordenkt, blijkt er sprake te zijn van een crisis die ons voor een beslissende keuze plaatst: willen we op deze voet doorgaan, in de verwachting dat we het wel redden met een vinding hier en een wetje daar? Of zijn we bereid om in te zien dat we ons op letterlijk doorlopende wegen bevinden en willen we omkeren, ons bekeren en andere wegen inslaan? Als we de situatie tot ons laten doordringen,

dan blijkt omkeer uiteindelijk het enige antwoord op de milieucrisis. En daarmee zitten we op het spoor van het Bijbelse begrip bekering.

a. De wereld gaat ons voor

Nu denken we als evangelischen bij het woord 'bekering' vaak aan iets wat 'wij' al achter de rug hebben en wat 'de wereld' nog moet doen. Met andere woorden, wij zijn, uit genade, kinderen van God geworden en roepen nu de niet-christenen op diezelfde keuze te maken. Zo mag je het, in z'n algemeenheid gesproken, wel stellen. Bekering is voor ieder mens het juiste begin. Alleen mag het daarbij niet blijven.

We worden in de Bijbel opgeroepen een leven te leiden, dat aan de bekering beantwoordt. De goede boom moet nu goede vruchten voortbrengen. Ook als het gaat om het bewaren en beheren van de aarde. Maar juist op dit aangelegen punt kon het wel eens zijn dat de wereld ons voorgaat en soms meer 'bekeerd' is dan wij. Waar evangelischen, die Jezus als Verlosser hebben aangenomen, vaak zo weinig zorg dragen voor het behoud van de schepping, trekken mensen die Jezus niet als Verlosser hebben aangenomen, zich het lot van de schepping wèl aan. We kunnen in ieder geval niet om deze ongerijmdheid heen.

De milieubewegingen en de evangelischen

Ere wie ere toekomt. De eersten die zich zorgen gingen maken over de negatieve gevolgen van de industriële productie en de welvaartsstaat, groepeerden zich in tal van milieuorganisaties. We schrijven dan eind jaren '60, begin jaren '70. Daaronder bevonden zich ook wel christenen, maar de acties van de milieubewegingen droegen zeker geen christelijk stempel. Het is een feit dat de milieubeweging veel minder wortels heeft in de christelijke kerk, dan bijvoorbeeld de vredes- of de Derde-Wereld-beweging. Nogal wat milieuactivisten hadden een afkeer van het christendom, dat naar hun mening de afbraak van het milieu juist in de hand had gewerkt door eeuwenlang de onderwerping van de natuur te prediken. En velen zagen, geheel overeenkomstig de tijdgeest, niet in hoe de kerk nog relevant kon zijn voor huidige maatschappelijke problemen zoals de milieuvervuiling. Bovendien, nogal wat christenen, die zich met deze milieuproblematiek gingen bezighouden, kwamen op den duur met hun acties buiten de kerk terecht. Soms omdat ze zelf weinig heil meer zagen in de kerk, althans niet voor het behoud van het milieu, soms omdat er voor hun strijd geen plaats was binnen de muren van de kerkelijke instituties.

De evangelische beweging, die zich in deze periode sterk in omvang uitbreidde, had andere prioriteiten. Zij richtte zich meer op een aantal individuele en sociale gevolgen van de moderne welvaartscultuur, zoals drugsverslaving en het op drift raken van jongeren. Zij had nauwelijks of geen oog voor de ecologische gevolgen van diezelfde welvaartscultuur. Daarentegen zochten de milieubewegingen naar de structurele fouten in de moderne samenleving en wezen op zaken als groei-economie, grootschaligheid, chemische productieprocessen, de overheersende rol van de technologie, enzovoort.

Het jammere is, dat de milieubewegingen aan deze fundamentele en treffende maatschappijkritiek vaak zo weinig zorg voor de persoonlijke en geestelijke problemen in de moderne maatschappij koppelden. Met die eenzijdigheid maakten zij zich onder evangelischen niet bepaald populair, soms zelfs verdacht.

Omgekeerd was dit voor de evangelische beweging een gemakkelijk alibi om zelf de ogen te sluiten voor haar eigen eenzijdigheid, dat zij niet toekwam aan een diepere doordinking van

de moderne cultuur en de maatschappelijke drijfveren achter de afbraak van de natuur. Voor wat betreft de zorg voor de bedreigde schepping zijn de milieubewegingen ons duidelijk voorgedaan. Zij deden, wat wij hadden moeten doen.

Politiek en industrie kunnen niet langer om het milieu heen

Onder druk van de milieubewegingen ging er schoorvoetend ook wat gebeuren in de politiek. Er is in de Westerse landen inmiddels een heel woud aan wetten, regels, normen, vergunningstelsels en controlemaatregelen ontstaan. Zo ingewikkeld, dat een bedrijf er vaak de weg niet meer in weet en zogenaamde milieu-auditors inschakelt om na te gaan wat je allemaal moet weten en doen om je ergens te vestigen of op een nieuw productieproces over te gaan. Het milieubeleid van Westerse overheden is hopeloos versnipperd over allerlei departementen en bestuursinstanties. Maar hoe dat ook zij, er wordt in ieder geval wat gedaan.

Nog steeds gebeurt het, dat milieuvervuilende industrieën door de mazen van het wettelijke net heen weten te glippen. Nog steeds gaat het dumpen van afval op open zee door. Nog steeds grijpt de verzuring om zich heen en breekt de ozonlaag verder af. Nog steeds is het openbaar vervoer geen effectief alternatief voor de auto en is de mobiliteit van de mensen een groot probleem. Dat heeft allemaal te maken met geweldige belangentegenstellingen tussen economie en milieu. Regeringen willen de natuur beschermen met regels en wetten, maar worden tegelijkertijd geconfronteerd met de verlangens van industrie, transport en landbouw. Dat leidt tot een keiharde politieke strijd, waarin het milieu veel te vaak de verliezer is. Maar dat neemt niet weg dat geen enkele Westerse regering om de kwestie van het milieu heen kan.

In het bedrijfsleven, de traditionele tegenvoeter van het milieu, begint hier en daar het besef door te dringen dat de bescherming van het milieu op den duur ook in haar belang is. Al blijkt het moeilijk om enerzijds het aloude spoor van winst, technische vernieuwing, chemische productieprocessen en dergelijke te volgen en anderzijds het milieubelang te honoreren. Conversie van vuile naar schone technologie spreekt wel aan en ziet er op papier ook wel geweldig mooi uit, maar in de praktijk vinden bedrijven het vaak nog veel te duur. Men is bang dat men door grote investeringen ten behoeve van het milieu de concurrentiepositie verliest, waardoor ook de werkgelegenheid op de tocht komt te staan. Alleen aanhoudende druk van politiek en milieubeweging kan ervoor zorgen dat het bedrijfsleven ernst blijft maken met de zorg voor het milieu. En gelukkig zijn er voorbeelden dat een dergelijke uitoefening van druk resultaat heeft gehad. Al gaan de veranderingen nog lang niet snel genoeg en heeft het bedrijfsleven kennelijk de neiging om deze boot telkens weer zo lang mogelijk af te houden.

Daarnaast zien we ook nieuwe vormen van bedrijvigheid ontstaan, die het belang van het milieu principieel voor ogen staat. We denken aan allerlei kleinschalige, ambachtelijke bedrijfjes, waar de mens belangrijker is dan de winst of machine. We denken aan de kringloop- of hergebruiks-industrie, waar metalen, hout, papier en andere materialen worden afgescheiden uit afval, zodat ze opnieuw kunnen worden gebruikt, of waar gebruiksvoorwerpen worden gerepareerd voor hergebruik. Wel wordt het steeds moeilijker om product en af te breken en te recyclen, vanwege de invoering van telkens weer nieuwe kunststoffen en al maar ingewikkelder chemische procedés. Deze milieuvriendelijke vormen van bedrijvigheid bevinden zich nog in de marge van het industriële gebeuren. De economische wetmatigheden van ons kapitalistische systeem keren zich vaak tegen hen en het is meestal hard werken om het hoofd boven water te houden. Maar dat ze er zijn, bewijst dat het in ieder geval anders kan. Vaak zijn de mensen in deze sector verbonden met milieubewegingen. Jammer genoeg kom je er weinig of geen evangelische christenen tegen. Een broeder die het 'gemaakt' heeft in het grote bedrijfsleven, spreekt

onder hen nog altijd meer tot de verbeelding dan een broeder of zuster die zoekt naar een andere, mens- en milieuvriendelijke manier van economie bedrijven. En dat, terwijl het laatste in wezen veel meer aansluit bij de Bijbelse notie van rentmeesterschap over de schepping.

Ook in kringen van de wetenschap zijn er die zoeken naar andere wegen. Die zich bewust worden van de noodlottige vooronderstelling dat de natuur er alleen maar is om te beheersen en aan te wenden voor eigen doelen. Al zijn het vaak nog roependen in de woestijn, zij roepen hun collega's op veel meer na te denken over de maatschappelijke en ecologische gevolgen van hun handelen. Dat is ook dringend gewenst, want de wetenschappers zijn hart nodig om een halt toe te kunnen roepen aan milieuverwoestende technologieën en om in plaats daarvan schone productieprocessen te ontwikkelen die het milieu sparen. Bovendien, er liggen op het gebied van het milieu tal van hoogst belangrijke onderzoeksvelden braak voor sociologen, juristen, economen en dergelijke. Wat voor het bedrijfsleven en de politiek geldt, geldt ook hier: waarschijnlijk gaan wetenschappers in het algemeen pas over op een ander spoor, wanneer de milieubeweging constant druk uitoefent.

De diepere dimensie

Dit alles overziende, zou je tot de conclusie kunnen komen: we zitten al een aardig eindje op de goede weg. Het komt wel goed. Dat is dan ook wat velen denken en wat hen weerhoudt om zèlf na te denken over de milieucrisis. Zoals we ons als Westerse mensen de producten van een milieuvervuilende industrie laten aanreiken, zo laten we ons ook het liefst de oplossingen door milieuvriendelijke geleerden en politici aandragen. We laten ons graag in slaap sussen, zolang de producten en diensten van de welvaartsstaat maar beschikbaar blijven. Er is sprake van een misleidende gerustheid dat de wetenschap, de techniek en de politiek ons wel op tijd de oplossingen zullen brengen die we nodig hebben. Het moderne levensgevoel van snelheid, succes en doelmatigheid verlangt direct kant-en-klare oplossingen.

We weten kennelijk niet beter of techniek en politiek moeten ons uit de brand helpen. Elke probleem vertaalt zich onmiddellijk in een roep om 'wetenschappelijk onderzoek' en druk op de politiek om maatregelen te nemen. 'En kan het niet een beetje snel, want het leven duurt maar even'. Hoe kan het ook anders, in een samenleving waarin de techniek een afgod is geworden? Dat is de heer tot wie politiek en publiek links en rechts 'hosanna' roepen – 'heer, geef ons heil, geef ons de oplossing'. En de 'zegeningen der techniek' tot nu toe tellend, wordt het rustig en stil in onze Westerse ziel. Komt tijd, komt raad.

Let wel: we moeten ons met deze kritiek niet laten verleiden tot een anti-technologie-houding, alsof de techniek in principe verkeerd is. Techniek hoort bij onze cultuuropdracht en de moderne wetenschap heeft zeker vele goede resultaten geboekt. Denk alleen laar aan de voordeelingen op medisch gebied. Aan de andere kant mogen we echter ook niet vervallen tot het zójuist geschetste technologische optimisme, want dat zal een zoethouder blijken te zijn, een valstrik zelfs. Daarmee gaan we immers voorbij aan de diepere drijfveren achter de moderne Westerse cultuur.

We moeten tot het besef komen, dat we te ver zijn gegaan, grenzen hebben overschreden, ontoelaatbare dingen hebben gedaan met de schepping. We hebben geboden van goed en kwaad in de wind geslagen. We moeten doordringen tot de ethische achtergrond van de milieucrisis. We zullen moeten komen tot een besef van schuld, niet alleen tegenover medemensen nu en later die van onze milieuverwoesting het slachtoffer worden, maar ook tegenover de Schepper wiens gebied we vertrapt en wiens gebod we overtreden hebben. Zolang de milieucrisis niet op dat niveau wordt onderkend, zullen we niet verder komen dan deeloplossingen. Alleen zo'n

beseft van schuld vertaalt zich in een zoeken van ècht andere wegen. De diepste ondergrond van ons maatschappelijke stelsel moet worden blootgelegd als ‘grondslagen die zijn aangetast’ (Psalm 11:3). Beheersingsdrang, geldzucht en winstbejag ten koste van de natuur, het ideaal van de vooruitgang – deze diepere drijfveren van wetenschap, techniek, economie en politiek moeten worden onderkend als machten die ons voortjagen naar een verkeerde toekomst. Als een loslaten van Gods gebod. Als oorzaken van schuld.

Waar dit schuldbeseft ontbreekt

Deze ethische ondertoon ontbreekt in het algemeen bij de milieuwetten, de milieuconferenties en de milieu-technocraten, die juist daarom niet in staat zijn de crisis werkelijk op te lossen. Zij doen veel goed, maar laten de aloude idealen grotendeels intact. Om een voorbeeld te noemen: de Westerse wereld gaat uit van een groei-economie. Elk jaar een paar procent meer productie, meer handel en meer verdiensten. Maar nu gaan we om de tafel zitten met de ontwikkelingslanden. Moet hun levensstandaard worden opgetrokken tot die van ons? Dat zou wel billijk zijn, dat wil men in de Derde Wereld ook wel. Maar de consequentie daarvan zou zijn dat de wereldeconomie – en dus de belasting van het milieu – minstens verviervoudigen. En dat kan het ecologische systeem van de aarde absoluut niet verdragen, we overschrijden nu al de grenzen van het toelaatbare!

Hoe dan wel? De ontwikkelingslanden wat armer laten blijven om het milieu te sparen? Dat is voor de arme landen geen acceptabel alternatief, want waarom wij rijke landen wel veel welvaart en zij niet? Het enige wat erop zit, is de consumptie en de mobiliteit in de Westerse landen drastisch te verminderen. Dat willen wij echter niet. Dat kunnen wij ook niet, zolang we blijven uitgaan van economische groei, vooruitgang en verdere onderwerping van de natuur. Met andere woorden, we zitten gevangen in een cirkel, waar we pas uitkomen, wanneer we kritisch afstand nemen van de idealen die ons voortdrijven. Zolang politici en wetenschappers deze keuze ontwijken of voor zich uitschuiven, zal er geen keer komen in de milieucrisis.

Maar de milieubewegingen dan? Die hebben de diepere dimensie van de milieucrisis toch onderkend? Inderdaad. En van daaruit kiezen zij voor een ander economisch denken, gericht om hergebruik, productie naar behoefte, kleinschaligheid, gebruik van eerlijke grondstoffen in plaats van ingewikkelde kunststoffen, mensvriendelijke technologie, enzovoort. Soms ontwikkelt men in de milieubewegingen zelfs een hele ‘tegencultuur’, een radicaal alternatief voor de westerse manier van leven. Denk aan communiteiten, biologische landbouwmethoden, ambachtelijke producten, reform, scharrelkippen en wat dies meer zij. Daarin gaan zij ons, evangelischen voor. Gods schepping komt er bij hen beter af dan bij ons. Dat moeten we in alle eerlijkheid erkennen. Toch missen we ook bij hen, in het algemeen gesproken, eveneens dat beseft van zonde en schuld tegenover God. Zeker, onder hen bevinden zich ook christenen, maar in meerderheid kiezen voorstanders van een radicaal andere samenleving niet voor het christendom als levensbeschouwing. Zij leggen de vinger bij de zere plekken in onze samenleving, maar benoemen ze als maatschappelijke problemen, niet als zonde en schuld ten opzichte van God. Voor een deel komt dat natuurlijk doordat velen van hen niet uitgaan van een Bijbelse oriëntatie. Maar dat neemt niet weg dat hier, maar ons gevoel, iets wezenlijk ontbreekt. Het beheersingsideaal en de welvaardsdroom van het kapitalisme aan de kaak stellen als doodlopende wegen is één ding. De vraag is echter wat voor waarde je daaraan toekent, hoe je ze interpreteert. Zijn het vormen van maatschappelijke en ideologische scheefgroei? Dan is de oplossing dat je kiest voor een mentaliteitsverandering, een ander ideologie, een andere maatschappelijke orde. Of zijn het uitingen van het loslaten van God? In dat geval is de oplossing dat je schulden belijdt,

knielt voor het kruis van Christus, God om vergeving vraagt en vanuit de Schrift zoekt naar andere wegen. Als je deze tweede weg kiest kun je in de praktijk vaak tot dezelfde keuzes komen als voorstanders van een radicale maatschappelijke verandering, maar blijf je men hen om het meest fundamentele niveau van mening verschillen.

Sprekend over de grote mondiale problemen van onze tijd, zegt Goudzwaard dat de roep om mentaliteitsverandering hem ‘te ondiep’ is. Want ‘mensen veranderen niet wezenlijk, wanneer hun hart niet verandert, wanneer ze niet bereid zijn zowel hun doeleinden als de keuze van hun middelen te herzien’. Aan omkeer in de samenleving gaat diepe inkeer vooral, een ‘volksbekeering’. Maar die is niet te verwachten, ‘wanneer wij christenen niet inzien dat wij zwaar medeschuldig staan aan wat er in ons land en in de wereld tot nu toe grondig is misgegaan. Daarvoor zullen wij eerst schuld hebben te belijden, als mensen die andere goden hebben gediend.’¹⁰⁴

De wil van de Vader en het kennen van de Vader

Toch blijft de ongerijmdheid bestaan. Wij, evangelische christenen, die het allemaal zo goed weten – de diepste oorzaak van de milieucrisis is dat de Westerse cultuur God heeft verlaten – maar in de praktijk zo weinig zorg aan de dag leggen voor de natuur. En daarnaast milieubewuste politici en wetenschappers en allerlei milieubewegingen, die het volgens ons in wezen niet goed zien – door niet te spreken over zonde en schuld tegenover God – maar in de praktijk wél zorgen hebben over de afbraak van de schepping. Hoe zit dit?

We moeten denken aan Paulus’ opmerking over het doen van de wet, de Torah, de wil van de Vader. Hij zegt, dat ‘heidenen die de wet niet hebben’ in sommige opzichten doen wat de wet zegt, terwijl mensen die de wet wél kennen – Paulus had zijn Joodse volksgenoten op het oog – in veel opzichten de wet niet naleven (Romeinen 2:14-15). Hij zegt niet, dat de heidenen daardoor ook behouden zijn, maar wel dat de mensen ‘die de wet kennen’ ootmoedig moeten zijn. Datzelfde constateren we ook nu. Wij kennen de wet, de wil van de Vader. We lezen regelmatig in de Bijbel en horen preken over Gods geboden. We weten precies hoe het moet, maar doen het vaak niet. Daarnaast zijn er mensen die zo druk zijn met de zorg voor het milieu, dat zij geen Bijbel lezen en in geen kerk of samenkomst te vinden zijn. Wat weten zij van Gods geboden, van de wil van de Vader? Toch doen zij die wil van God althans voor wat betreft het bewaren van de aarde. Evangelisch denken over de milieucrisis moet beginnen met ootmoed. Met verootmoediging. Met de erkenning dat wij het er te veel bij hebben laten zitten en dat ‘de wereld’ ons voorgaat en ons bewust maakt van onze opdracht. We moeten denken aan de gelijkenis van Jezus over de Vader die twee zonen had. Hij vroeg hun om iets voor Hem te doen. De ene zoon zei: ‘Nee heer’, maar kreeg later berouw, bedacht zich en deed het toch. De andere zoon zei: ‘Ja heer’, maar kwam er niet aan toe de opdracht te vervullen. De farizeese Joden moesten erkennen dat de eerste de wil van de Vader had gedaan en de andere niet (Mattheüs 21:28-32).

Een vreemd verhaal, dat in eerste instantie gaat over het evenwicht tussen het omgaan met de Vader en het doen van de wil van de Vader. Dat evenwicht kan op twee manieren verloren gaan. Of we gaan om met de Vader zonder zijn wil te doen. Of we stoten de Vader voor het hoofd, maar gaan tenslotte toch doen wat Hij van ons vraagt. We moeten eerlijk erkennen dat wij als evangelischen veel nadruk leggen op de omgang met de Vader – boeken en preken over Gods vaderschap zijn erg populair – maar veel moeilijker toekomen aan het doen van de wil van de Vader. Dat laatste vullen we vaak erg beperkt in, en vergeten dat die wil betrekking heeft op de Tora, de wet, het gebod, ook op het gebod de aarde als goede rentmeesters te beheren en

te bewaren. Wie de wil van de Vader niet doet, is ‘een werker van wet-loosheid’ (Mattheüs 7:23).

Tegelijkertijd zien we dat mensen die niet leven vanuit de omgang met de Vader en Hem vaak niet eens als zodanig kennen, toch doen wat Hij zegt, althans voor wat betreft de zorg voor zijn schepping. En ook Jezus maant ons tot nederigheid. ‘Hoeren en tollenaars gaan u voor in het Koninkrijk van God’. Zijn de milieuactivisten behouden omdat zij voor de schepping opkomen? Dat is hier niet aan de orde. Twee conclusies zijn er wel te trekken:

- Ten eerste kun je het kennen van de Vader niet los zien van het doen van zijn wil. Wij roepen de milieubeschermers op de Vader te leren kennen; zij herinneren ons aan een belangrijk aspect van de wil van de Vader. Zij hebben, voor zover zij Jezus niet als Heer erkennen, het evangelie van verlossing en vergeving nodig. Maar wij hoeven met die boodschap niet bij hen aan te komen, wanneer wij zelf niet nederig erkennen dat zij in hun bezig zijn een aspect van Gods wil doen, dat wij vaak onuitgevoerd laten.
- In de tweede plaats: hoe meer we weten, hoe meer van ons zal worden gevraagd. Het kennen van de Vader en het kennen van zijn wil schept een grote verantwoordelijkheid. Voor we de wereld oproepen tot bekering, moeten we eerst onszelf bekeren van onze nalatigheid en eenzijdigheid.

b. Wat is bekering?

Het woord bekering is opnieuw gevallen. Dat komt ons als evangelischen, bij welke ellende inde wereld ook, bijna automatisch uit de mond vallen. En in het algemeen gesproken, is dit ook het enig juiste antwoord. Alleen, wat bedoelen we ermee? Er is nogal eens sprake van een bekeringsoptimisme: als de mensen zich bekeren, worden de problemen vanzelf opgelost, want ‘Jezus is het antwoord’. Toch, wanneer we het begrip bekering niet zijn Bijbelse breedte meegeven, mogen we ons afvragen of de natuur daar ook nog wat mee opschiet.

Bekering is meer dan een verticale transactie

Wanneer bekering niet meer is en niet verder reikt dan ‘Jezus in je hart vragen’, dan zal de wereld er niet veel door veranderen. Bekering wordt nogal eens voorgesteld als een verticale afspraak tussen God en mij, dat mijn zonden zijn vergeven en ik na mijn dood naar de hemel mag. Als een eenmalige transactie tussen de Schepper en mijn ziel. Gelukkig mogen we zeggen dat velen door zo’n bekeringsoproep in aanraking met Christus komen. Maar daar blijft het dan vaak bij. ‘Ik ben bekeerd’, zeggen we dan. Alsof je er met die ene stap bent. Alsof alles vanzelf wel goed komt, wanneer mensen zich niet verder bekeren dan tot het lidmaatschap van een christelijke gemeente. Alsof bekering niet moet blijken uit een vernieuwd denken en een vernieuwde levenswandel, en onder andere ook uit een nieuwe houding ten opzichte van het milieu. Een dergelijke, versmalde bekeringsopvatting ziet twee belangrijke gegevens over het hoofd:

Ten eerste bekering is je omkeren om gehoorzaam te worden aan Gods gebod voor de hele schepping. Het is uiterst belangrijk om de mensen op te roepen een persoonlijke keuze voor Christus te doen, maar dan moeten we er wel bij vertellen, dat er vervolgens geboden moeten worden geleerd en gedaan. Zo zegt Jezus het in ieder geval in zijn ‘zendingsbevel’ (Mattheüs 28:19). Gods geboden hebben betrekking op alle terreinen van het leven, ook over de samenleving, ook over het milieu. En let op waar Jezus de prioriteit legt:

‘Niet een ieder, die tot Mij zegt: Here, Here, zal het Koninkrijk der hemelen binnengaan, maar wie doet de wil van mijn Vader, die in de hemelen is. Velen zullen te dien dage tot Mij zeggen: Here, here, hebben wij niet in uw naam geprofeteerd en in uw naam boze geesten uitgedreven en in uw naam vele krachten gedaan? En dan zal Ik hun openlijk zeggen: Ik heb u nooit gekend, gaat weg van Mij, gij werkers des wetloosheid’ (Mattheüs 7:21-23).

In navolging van Christus ligt het zwaartepunt niet bij spectaculaire en indrukwekkende bedieningen, hoe evangelisch en charismatisch misschien ook, maar bij het gebod des Heren. Simpel. Of je als een profeet het woord van God predikt, of je mensen van demonische stoornissen afhelpt, of je indrukwekkende dingen doet en organiseert, hoe christelijk of hoe massaal ook, onder aanroeping van de Heer nog wel, zal uiteindelijk niet de doorslag geven. Het gaat erom, of we in ons leven de wil van de Vader doen. Dat is de climax van de Bergrede (Mattheüs 5-7). En als we ons nu eens even niet beperken tot de Nieuwtestamentische brieven of zelfs tot het Nieuwe Testament, en de hele Schrift in ogenschouw nemen, dan blijkt dat die wil van de Vader ook gaat over de zorg voor zijn schepping. Het eerste gebod in de Bijbel is, dat we de schepping moeten beheren en bewaren (Genesis 1:26vv en 2:15).

Ten tweede: we moeten ons bekeren omdat we deel van het probleem zijn. We hebben als evangelischen de neiging om een scheidingslijn te trekken tussen ‘ons’ en ‘de wereld’. Daarbij denken we, of doen we alsof de grote maatschappelijke problemen de schuld van ‘de wereld’ zijn, niet van ons. Dat ze daarom minder of geen aandacht verdienen. Sommigen zijn van goede wil en denken eraan in de voorbede. Een enkeling vindt het ook wel heel erg en bidt God of Hij de mensen in de wereld wil helpen om tot oplossingen te komen. Maar wie durft te erkennen dat wij als evangelische christenen medeschuldig zijn aan de milieucrisis? Dat ook wij achter de idealen van de Westerse cultuur hebben aangerend, al zeiden we officieel dat we niet ‘van de wereld’ zijn? Dat wij vaak blind zijn voor de krachten die ook dagelijkse bestaan in de wereld bepalen? Dat wij ons tot nog toe veel te weinig hebben aangetrokken van de milieucrisis en er in onze preken, grondslagen, boeken, tijdschriften en activiteiten vrijwel geheel aan voorbijgaan? Dat wij mee-vervuilen, mee-vernietigen, mee-vergiftigen- vaak omdat we daartoe door het systeem gedwongen worden – zonder dat het ons echt zorgen baart?

Je kunt, voor zover het de omgang met het milieu betreft, dus geen onderscheid maken tussen ‘ons’ en ‘de wereld’. We zijn deel van het probleem, maken vuile handen, zijn medeschuldig, hollen mee met de cultuur om ons heen. Ook bij ons zijn de grondslagen van het denken aangetast door een onderwaardering van de natuur en een overwaardering van de arbeid. Wij huldigen vaak kritiekloos en van harte de kapitalistische ideeën van vrije concurrentie en vrije markt. Ook daarvan moeten wij ons bekeren. Ook dat moet ‘op het altaar worden gelegd’, aan ‘de voeten van het kruis’ worden beleden. De weg naar de schepping loopt via de Schepper, via de Zoon in wie alle dingen zijn geschapen. En tegelijkertijd: de weg naar God loopt, via zijn Zoon, naar de schepping. Alleen zo heeft het zin na te denken over bekering en een levenswandel, die daarvan getuigenis aflegt. Want met een eenzijdig en versmald bekeringsbegrip redden we het niet, vooral niet nu zich apocalyptische realiteiten voordoen.

Inkeer, omdenken en omkeer

Wat is bekering? De Bijbel roept in het Oude Testament op tot ‘omkeer’ (Hebreeuwse: *tesjoeva*) en in het Nieuwe Testament tot een ‘andere manier van denken’ (Grieks: *metanoia*). Dat gaat wel wat verder dan in een samenkomst naar voren komen, onder zacht orgelspel, al kan het daar zeker mee beginnen. Bekering is aandachtig luisteren naar de Schrift en met open ogen en oren

in de wereld staan. Bekering doe je eigenlijk je hele leven lang, omdat je bent gegrepen door de ernst van de situatie. Bekering doe je, omdat je weet dat je zonder God niet van de verkeerde sporen afkomt. Bekering doe je, omdat de Geest je ‘overtuigt van zonde, oordeel en gerechtigheid’. Anders gezegd, omdat Hij je duidelijk maakt, waar we in de werkelijkheid van alledag zondigen, ons doel missen, individueel en als samenleving, dat we een oordeel over ons heen halen met onze zelfgekozen idealen en dat we moeten kiezen voor gerechtigheid (Johannes 16:8-11).

Bekering begint, wanneer je je knieën buigt voor God en Hem om vergeving smeekt voor wat we Hem en zijn schepping aandoen. Bekering is op weg gaan met Jezus, die onze schuld heeft gedragen en ervoor is gestorven. En zo wordt bekering een drievoudig proces van inkeer, omdenken en omkeer.

Inkeer, dat is bezinning, het besef van fouten, zonde, schuld, en de erkenning van dat alles voor het aangezicht van God.

Omdenken, dat is de vernieuwing van denken, de vorming van ons geweten, de onderwerping van onze gedachten aan Gods hogere gedachten in de Schrift.

Omkeer, dat is de nieuwe levenswandel, de praktijk die voortvloeit uit het andere denken. Je kunt nooit zeggen, dat je klaar bent met inkeren, omdenken en omkeren. Bekering is niet alleen een eenmalige beslissing, een nieuw begin, maar ook een ‘dagelijkse bekering’. Maar is dat niet de hervormers zo verfoeide werkheiligheid? Moet je altijd maar je best doen om hopelijk ooit eens bij God in genade te vallen? Nee, want God staat niet pas voor ons klaar nadat we helemaal en op alle onderdelen van ons leven klaar zijn met ons te bekeren. Hij staat aan onze kant en wil onze Vader zijn terwijl wij de weg van inkeer, omdenken en omkeer gaan. Ja, zelfs voordat we daaraan beginnen, staat Hij ons al met open armen op te wachten. Wij, de verloren zonen en dochters van de Westerse cultuur, die de Vader hebben verlaten en zijn schepping tot een vuilnisbelt hebben verloederd, mogen op onze schreden terugkeren en ‘naar de Vader gaan’. Met onze vuile handen. Met onze onmacht iets aan de situatie te veranderen. Met onze twijfels of het ooit nog goed zal komen. Met onze zonde. Met onze schuld. En we mogen ons laten afwassen, nieuwe kleren laten aantrekken, omdat Jezus het allemaal doorleden en gedragen heeft (Lucas 15:11-32).

Dat is het verrassende van de Bijbelse boodschap. Niet eerst flink je best doen om dan als heilig boontje voor God te verschijnen, maar als zondaar bij God komen en dan, voor zijn aangezicht en met zijn hulp, inkeer en omkeer doen. Wie ‘in berouw en bekering’ tot God nadert, hoeft er geen moment aan te twifelen, dat God hem of haar niet aanneemt. Sterker, God heeft ja gezegd, nog voordat wij ons bekeren. Hij heeft ons al lief, nog voordat wij Hem liefkrijgen. Wanneer we Jezus aannemen als onze Heer en Verlosser, krijgen we van God een leven lang genadetijd om inkeer en omkeer te doen al naar gelang we onze ogen openen voor de werkelijkheid van ons leven. Geen inkeer om God gunstig te stemmen dus, maar inkeer omdat God ons gunstig is gezind en altijd het goede voor heeft met zijn schepping.

Hij wil *sjalom*, heelheid en vrede, dat is zeker. En als we die wil van de Vader tot de onze maken, mogen we ook rekenen op de kracht en de wijsheid van de Geest in ons leven. Maar daarmee zijn we er niet. We moeten ons denken, dat zo door de tijd en de cultuur is beïnvloed en bepaald, in het spoor van het Bijbelse denken zetten. Omdenken. Dat kost tijd, inzet. Dat is een leerproces. Bij dat leren hoort ook doen. Omkeer in de praktijk. In dat doen komen we nieuwe vragen tegen, zodat meer omdenken nodig is. En in dat doen ontdekken we ons falen, onze onwil en ook ons onvermogen anders te handelen dan onze Westerse cultuur van ons

verlangt. We mogen daarmee telkens weer naar het kruis van Christus gaan. Zo horen inkeer, omdenken en omkeer bij elkaar, onlosmakelijk, voortdurend.

c. Inkeer

Omkeer begint bij inkeer. De Deens theoloog Søren Kierkegaard zei eens! ‘Het probleem van het leven is, dat je het alleen in achterwaartse richting kunt begrijpen, maar dat je het in voorwaartse richting moet leven’. Anders gezegd: je kunt de toekomst niet overzien, je fouten dringen vaak pas achteraf tot je door Het enige wat er dus op zit, is voortdurend het eigen denken en handelen spiegelen aan het woord van God om het zodoende ‘achterwaarts te begrijpen’. Dan komen de fouten aan het licht, dan blijkt de schuld. Die mogen we bij de Heer brengen. Alleen zo kun je verantwoorde beslissingen nemen voor morgen en overmorgen. Leren uit de geschiedenis is niet de sterkste kant van de Westerse mens, maar toch moeten we dat telkens weer proberen.

Dit geldt in het klein van ons individuele bestaan. Dit geldt ook in het groot van de christelijke gemeente in de wereld. Willen we de wereld profetisch de omkeer voorhouden en het gebod des Heren onderwijzen, hetgeen toch onze roeping is (Mattheüs 28:19), dan zullen we moeten beginnen de wereld in priesterlijke inkeer voor te gaan. Dat wil zeggen, niet alleen de nood van de wereld voor Gods troon brengen, maar ook ons eigen aandeel daarin. Schuld belijden, als een ‘koninkrijk van priesters (1 Petrus 2:9). Vanuit deze houding werden enkele jaren terug de reeds genoemde bijeenkomsten in de Utrechtse Geertekerk belegd.¹⁰⁵

Niet omdat we gebukt gingen onder persoonlijke schuldgevoelens, maar omdat we ons bewust waren van een gegroeide schuldsituatie, waaraan ook wijzelf meededen en meedoen. We spraken de grote noden van onze tijd uit voor de Here God. Ook het milieuprobleem. We mochten een beroep doen op Gods genade om ons kansen te geven anders met zijn schepping om te gaan. In het vertrouwen dat Hij luisterde en ruimte wilde geven.

Schuldgevoel en schuldsituatie

Medeschuldig aan de milieucrisis? Wij? Dat klinkt evangelischen wellicht vreemd in de oren. Schuld is voor ons doorgaans een smal begrip. Iets individueels. Een gevoel van berouw. Je voelt je schuldig over wat je hebt misdreven, menigmaal, en belijdt dat voor God. Weg schuld. Weg schuldgevoel. In het pastoraat is veel aandacht voor vergeving van schuld en het verhelpen van al dan niet misplaatste schuldgevoelens. Want schuld, daar moet je niet mee blijven rondlopen. God wil je daarvan afhelpen. Toen je tot geloof kwam, is alles immers afgerekend met God, eens en voor altijd?

Dit is een waardevolle boodschap, een troost voor de gelovige. Maar we moeten ons realiseren dat dit niet het hele verhaal is, want naast schuldgevoelens bestaan er ook schuldsituaties. Vaak denken we dat je alleen hoeft te belijden wat je zelf hebt misdaan en waarvan je je zelf – op grond van het individuele schuldgevoel – bewust bent. Maar er ontstaan in de geschiedenis ook schuldsituaties die ons individuele handelen te boven en te buiten gaan. Wat je denkt en doet, wordt vaak beïnvloed en zelfs bepaald door wat anderen denken en doen. Je bent, ook als christen, in veel opzichten een kind van je tijd, doet mee met de mensen om je heen, zonder er verder bij na te denken. ‘Zo doet iedereen het toch?’ Tegelijkertijd werkt ook het verleden door. Je handelen wordt vaak bepaald door vooronderstellingen die je uit eerdere generaties hebt overgenomen, veelal onbewust. Je levensomstandigheden zijn het gevolg van ontwikkelingen in het verleden en je gaat op dat spoor verder. Zo kun je, zonder je schuldig te voelen of je van

individuele schuldbewust te zijn, toch meewerken aan de instandhouding van verkeerde situaties, van schuldsituaties.

Een voorbeeld

Om het verschil tussen schuldgevoel en schuldsituatie duidelijk te maken, het volgende voorbeeld:

Het is 1925. Grootvader wil vooruit in het leven en voor zijn kinderen een betere toekomst verzekeren. Hij koopt een stuk woeste grond en ontgint het. Bomen worden gekapt, struiken gerooid. Er komt een grote akker uit de wildernis tevoorschijn en de oogst wordt tegen goed geld verkocht. Telkens koopt hij er een stuk woeste grond bij en brengt die in cultuur. Hij is niet de enige, het is de geest van de tijd, je moet mee met de vooruitgang. In de kerk looft hij de Schepper van hemel en aarde om zijn machtig werk, maar van de vroege maandagmorgen tot en met de late zaterdagavond legt hij de natuur zijn wil op. De schepping wordt onderworpen aan de mens. Op de sabbat rust hij uit. Kuiert op een zoele zondagmiddag langs de velden, zijn velden, en weet zich gadeslagen door een goede God, die van harde werkers houdt. Straks is het dankdag voor het gewas. Dan zal hij de Heer daarboven loven voor zijn zegen: een rijke oogst, voorspoed. Morgen zal het beter zijn. En overmorgen nog beter. Toekomstperspectief voor de kinderen.

Het is 1955. Grootvaders zonen hebben de handen vol aan de wederopbouw. Het gaan hen al veel meer naar den vleze dan pa en ma, maar hun kinderen moeten het straks nog beter hebben. En daar kunnen ze van op aan, want de zegeningen der techniek bieden ongekeerde mogelijkheden. Kunstmest, mechanisatie, schaalvergroting, moderne bedrijfsvoering – de opbrengsten schieten omhoog. Een paar jaar later komen er schuren bij om varkens en kippen te mesten. De omzet stijgt, de boerderijen worden eind jaren '60 verbouwd tot luxe residenties. Dan komen er auto's op het erf te staan van een klasse, waarin een jaar of wat geleden alleen de dokter en de burgemeester werden waargenomen. De kinderen lopen er goed gekleed en weldoorvoed bij. Het land krijgt geen rust, want er moet steeds meer opbrengst zijn om de investeringen eruit te halen. Wisselteelt wordt vervangen door monocultuur: maïs, zover het oog reikt. Iedereen doet het, de Europese Gemeenschap en de Nederlandse overheid stimuleren het en als je niet meegaat, kun je straks je hand ophouden bij de sociale dienst. Technologische beheersingsdrift, winst, vooruitgang – de natuur sputter niet tegen en laat zich nog verder onderwerpen. Op de sabbat rusten zij uit. Toeren met de kinderen langs de akkers, hun akkers, en weten zich gadeslagen door een goede God, die van harde werkers houdt. Straks is het dankdag voor het gewas. Dan zullen zij de Heer daarboven loven voor zijn zegen: een rijke oogst, voorspoed. Morgen zal het beter zijn. En overmorgen nog beter. Altijd meer welvaart achter de horizon van het leven.

Het is 1985. De kleinkinderen zijn verdergegaan op de door hun ouders en grootouders ingeslagen weg. Met diezelfde idealen en verwachtingen. Maar één kleinzoon komt plotseling tot de ontdekking dat het zo niet langer kan. De natuur neemt het niet langer. Het grondwater vergiftigt, de lucht en de bodem verzuren, de teellaag verbrokkelt en waait bij een beetje wind de akkers af de kanalen in. Dit is een doodlopende weg. Al z'n geld heeft hij in een computergestuurde bio-industrie gestoken, de akkers moeten jaar op jaar meer produceren. Alles draait om de vraag: hoe haal ik de investeringen er weer uit? Maar bij al die productie vraagt hij zich af voor wie al dat eten eigenlijk is. Terwijl hij op de televisie de beelden ziet van verhongerende mensen in de Derde Wereld, komen zijn producten voor een niet gering deel terecht op de vleesbulten, de boterbergen en de melkplassen van de Europese Gemeenschap. Zo kan het niet

langer. Kleinzoon wordt wakker uit een droom. Roofbouw op de natuur. Ontwrichting van het ecologische systeem. Iedereen deed het en doet het, maar het klopt van geen kanten.

Wat nu? Hij heeft er wel wat aan meegewerkt, maar het meeste kwaad was toch al voor zijn tijd geschied? Het probleem is niet alleen door hem veroorzaakt, maar hij zit er wel mee. Hij komt tot inkeer: dit is onverantwoordelijk rentmeesterschap, zo heeft God het niet gewild. Moet hij nu alleen belijdenis doen voor de kunstmest die hij persoonlijk heeft gestrooid? Ja denkt hij, heel evangelisch.

Maar dan gaat het proces van inkeer verder. Hij vraagt zich af hoe hij ertoe kwam zo onverantwoordelijk met Gods schepping om te gaan. ‘Waarom heb ik de natuur als minderwaardig beschouwd? Waarom dacht ik dat ik met al die bestrijdingsmiddelen en dat onnatuurlijke veevoer meewerkte aan een betere toekomst voor mijn kinderen? Dat soort vragen komen bij hem op. Hij ontdekt dat dit denken er bij hem met de paplepel is ingegoten door zijn vader. En die had het weer van zijn vader. Maar ouders en grootouders zijn gestorven, dus die kan hij er niet meer op aanspreken. Bovendien, iedereen doet het. Hij is niet de enige. De samenleving, de tijdgeest, ze spelen een grote rol. Hij is een kind van zijn tijd. Moet hij nu de schuld voor zijn handelen doorschuiven naar de maatschappij, of naar de vorige geslachten? Dat is de kwakzalf van veel psychiaters: je kunt er niets aan doen, het is niet jouw schuld, het is de maatschappij die je zo doet denken. Of: arm slachtoffer, het ligt aan het milieu waarin je bent grootgebracht, je bent nu eenmaal zo opgevoed.

De Bijbelse weg is echter, dat je ook deze schuld, deze medeplichtigheid onder ogen ziet. Je hoeft je niet schuldig te voelen voor wat vorige generaties hebben gedacht en doorgegeven, maar je moet wel onder ogen zien dat door hun handelen een schuldsituatie is ontstaan die doorwerkt in de geschiedenis. Een situatie die anderen, en ook jij zelf, mede in stand hebben gehouden. Dan ga je de weg van Daniël, die zich niet onttrok aan de zonden van zijn volk, ook niet aan de zonden van vorige geslachten. Hij onderkent de problemen van zijn tijd en ziet dat er sprake is van een gegroeide schuldsituatie. ‘Wij hebben goddeloos gehandeld en zijn afgeweken van uw geboden.’ De hele samenleving deed en doet eraan mee. Maar dat komt voor een deel doordat we het onze ouders ook zagen doen, en die volgden weer het voorbeeld van hun ouders, erkent Daniël. ‘Wij hebben niet geluisterd naar uw knechten, de profeten, die in uw naam hebben gesproken tot onze vaders (9:5-6). Inkeer zet zich door in bezinning: nadenken, analyseren, studeren, omdenken. Alleen zo kan de kleinzoon andere wegen op het spoor komen en anders gaan denken over zijn verantwoordelijkheid als rentmeester van de schepping. Alleen zo ontvangt hij de motivatie om die andere weten ook echt in te slaan.

De afbraak van het milieu als crisis, oordeel

Wanneer we de zaken zo vanuit historisch perspectief bezien, blijkt ook waarom we spreken van een milieucrisis. Het woordje ‘crisis’ komt uit het Grieks en treffen we in de Bijbel veelvuldig aan, vertaald als ‘oordeel’. Eigenlijk betekent het ‘scheiding’. Vaak zien we in de geschiedenis dat goed en kwaad tegelijk aanwezig zijn, maar zo door elkaar lopen dat we er geen duidelijk zicht op hebben. Zoals Jezus in zijn gelijkenis zei: koren en onkruid groeien tezamen op. Als je het onkruid wegrukt, zul je ook het koren uit de grond trekken. Ze zijn met elkaar verweven (Mattheüs 13:24-30). Zo is het meestal. Maar soms komt het in een maatschappelijke ontwikkeling zover, dat we spreken van een crisis. Dan loopt alles vast en fout. Dan blijkt ineens de werkelijke diepte en betekenis van een bepaald kwaad. Dan zien we duidelijk waar het misging en wat er goed is gebleven. Een crisis is een oordeel waarbij één of meer vormen van kwaad in hun werkelijke omvang aan het licht komen en het af van het koren raakt gescheiden.

Zo was de verschrikkelijke holocaust voor het Joodse volk in de jaren 1933-1945 een crisis waarbij het antisemitisme van de West-Europese 'christelijke' cultuur in al zijn gruwelijkheid aan het licht trad. Auschwitz was een oordeel over een cultuur en een christelijke traditie die de Joden geen plaats gunde.

Ook de rampzalige sterfte in de natuur is zo'n crisis, zo'n oordeel, dat we door eigen toedoen over ons hebben heen gehaald. We zien nu dat we er al eeuwenlang naartoe hebben gewerkt. Maar vroegere generaties beseften aanvankelijk niet waarmee ze bezig waren. De eerste natuurwetenschappers die niet vanuit het traditionele kerkelijke dogma maar op basis van hun eigen experimenten de wetmatigheden in de schepping probeerden te ontdekken, zagen hun werk als een verheerlijking van de Schepper. Met hun wetenschappelijke arbeid wilden mensen als Newton het Opperwezen leren kennen uit zijn scheppingswerk. De filosofen die de Westerse cultuur voorgingen in het streven de natuur te beheersen, dachten met volle overtuiging dat zij daarmee handelden in de geest van het cultuurmandaat: beheerst de aarde (Genesis 1:26). Sommige verlichtingsdenkers, vooral in Engeland, vonden het geloof in de vooruitgang een betere vorm van christendom dan wat de kerk er voor hun tijd van had gemaakt. Een zedelijke en redelijke godsdienst moest de plaats innemen van een autoritaire, doctrinaire kerkelijkheid. Het ideaal van de betere maatschappij was voor hen een voortvloeiende uit de Bijbelse hoop op een wereld waar 'gerechtigheid woont' (2 Petrus 3:13). En ook de calvinisten en de puriteinen en later de grondleggers van de kapitalistische economie vonden van zichzelf dat zij als goede christenen dachten en handelden. Zij werden onder andere geïnspireerd door de opdracht om te 'woekeren met de talenten' (Mattheüs 25:14-30). Dat was volgens hen logisch hetzelfde als het verrichten van noeste arbeid, die door God zou worden gezegend met vermeerdering van bezit.

Maar gaandeweg werd de band met het christelijke geloof, en dus ook de band met de Bijbel en de christelijke ethiek, losser. De idealen waren daar wel aan ontleend, maar kwamen steeds meer op zichzelf te staan. De beheersing van de natuur, het welvaartsstreven van het kapitalisme en de vooruitgangsgedachte werden zelfstandige doelen. In de loop van enkele eeuwen heeft de Westerse cultuur deze doelen verabsoluteerd en zodoende als valse goden op de troon gezet, in plaats van de God van Israël. Zonder dat we het altijd met jaartal en plaats kunnen aangeven, moeten we constateren dat de Westerse cultuur in het najagen van deze idealen als hoogste doelen God heeft losgelaten. Dat is een doodlopende weg, al zag men dat aanvankelijk niet zo. Nu, in onze dagen, blijkt uit de afbraak van het milieu, hoe verkeerd we zijn gegaan, waar we in feite mee bezig zijn geweest. Hoewel, velen blijven nog steeds blind voor deze geestelijke achtergronden van de milieuproblematiek. De milieucrisis is een crisis van onze cultuur, een oordeel over de idealen die ons hebben voortgedreven. We worden wakker geschud uit onze droom. En we moeten zeggen: we hebben niet alleen maatschappelijk en ideologisch verkeerd gehandeld, maar gezondigd tegen de God van hemel en aarde. We hebben schuld op ons geladen.

Wat een evangelie, dat we niet met deze schuld opgescheept hoeven te blijven. Jezus is de tocht door Gethsémané gegaan om ook deze schuld weg te dragen in de dood. Dat is geen goedkoop verhaal, maar een diep ernstige zaak. En juist daardoor een bevrijdend evangelie. Wanneer we met de schuldsituatie van onze Westerse cultuur, en met onze medeschuld en onze medeplichtigheid, naar het kruis gaan, dan mogen we daar God ontmoeten, die met ons een nieuw begin wil maken.

d. Omdenken

Anders doen begint bij anders denken, zo leert de apostel Paulus (Romeinen 12:2). Willen we toekomen aan een andere omgang met de schepping, dan moet eerst ons denken worden vernieuwd. In het vorige hoofdstuk ontdekten we op welke punten wij de krachten die de Westerse cultuur voortjagen, in de hand hebben gewerkt. Ook de grondslagen van ons denken zijn aangetast. Er is bij ons, in het algemeen gesproken, sprake van een onderwaardering van de natuur en een overwaardering van de arbeid. En velen van ons spellen in het dagelijks leven kritiekloos de waarden van het kapitalisme, waarin het woord vrijheid zo'n belangrijke rol speelt. Kortom, we zijn genoodzaakt anders te denken over:

- (1) De verhouding tussen het geestelijke en het lichamelijke, tussen mens en milieu, tussen verlossing en schepping; onze natuurbeschouwing moet in de revisie
- (2) Arbeid, geld verdienen, welvaart en welzijn, onze arbeidsethiek moet op de helling.
- (3) Ons economische handelen en opnieuw stilstaan bij het begrip vrijheid; onze houding ten opzichte van het kapitalisme moet tegen het licht worden gehouden.

We willen kort deze drie aspecten van het evangelische denken kritisch onder de loep nemen.

Tweeslachtige houding ten opzichte van de natuur

In de eerste plaats ons denken over de schepping en dan vooral over de buiten-menselijke natuur (de dieren, de planten, de aarde, het universum). Kenmerkend voor het evangelische denken is, dat wij er altijd van uitgaan dat de wereld in duisternis ligt. We beginnen niet bij de schepping, maar bij de zondeval. Ons eerste woord is altijd een boodschap van verlossing. De belangrijkste Bijbeltekst is doorgaans Johannes 3:15 – 'want alzo liefheeft God de wereld gehad, dat Hij zijn eniggeboren Zoon heeft gegeven'. We zijn helemaal in beslag genomen door het thema verlossing. Waarom? Een belangrijke factor in dit opzicht is dat we de neiging hebben het Oude Testament te vergeestelijken, uitsluitend op de persoonlijke devotie te betrekken of vrijwel ongelezen te laten. We concentreren ons op het Nieuwe Testament, sterker, op een deel daarvan: de brieven. We delen nieuwe testamenten uit alsof daarin alles staat, wat God ons te zeggen heeft.

Een andere factor is dat we een nogal tweeslachtige houding ten opzichte van de natuur hebben. Aan de ene kant verzetten we ons, terecht, tegen de evolutiegedachte en houden we vol dat de wereld Gods schepping is. God heeft alle dingen gemaakt. Hij heeft ze zo gewild. En in de schepping zien we de hand van Hem, die alles 'wonderlijk heeft toebereid'. De natuur is voor ons een bron van religieuze inspiratie. Maar tegelijkertijd maken we een scheiding tussen het geestelijke en het materiële, tussen ziel en lichaam, en met de Griekse filosoof Plato zeggen we dat het eerste veel belangrijker is dan het tweede. We spreken over het christenleven als over het 'geestelijke leven'. Evangelisatie is dan 'zielen winnen'. Geloven is dan uitsluitend een persoonlijke relatie met God. De natuur heeft voor ons geen waarde in zich, maar vormt slechts een illustratie van Gods grootheid, een bewijs dat Hij bestaat. Onze aandacht concentreert zich op het individu, en dan nog wel op de geestelijke dimensie van die individuele mens. Al het andere – het lichamelijke, het wereldlijke, de natuur – is er ook wel, maar beschouwen we hoogstens als van ondergeschikt belang.

Een vierdimensionale blikrichting

Er speelt nog wel meer een rol, maar dit zijn wel de belangrijkste redenen, dat we een grote denkfout maken. We beginnen bij het einde. We zien uit naar de komst van Gods Koninkrijk, en volgens sommigen mogen we daar nu al tekenen van oprichten en voorproefjes van ontvangen. Alles van nu gaat voorbij. De gemeente is een voorpost van de toekomst. Onze blikrichting is naar boven en naar voren gericht, naar de hemel en naar de toekomst. Maar de Bijbel begint niet bij Openbaring, ook niet bij Johannes 3:16, maar bij Genesis, bij *berésjiet*, ‘in den beginne’. Er mag dan van alles aan de hand zijn in de wereld, het kwaad mag dan tot de hemel reiken, de wereld is en blijft Gods schepping waaraan Hij waarde heeft toegekend. Wij vergeten vaak dat Gods eerste woord, ‘in den beginne’ de schepping is – er zij licht, er zij aarde en zee.... Alles in de Bijbel staat in dat kader. Zonder schepping begrijpen we niets van de wet van Mozes en niets van de verlossing in Jezus. De wet is gegeven om te beheren, om herscheppend bezig te zijn in een schepping waar het kwaad is binnengedrongen. En verlossing in Jezus is eveneens herschepping (Efeziërs 1:10, Colossenzen 1:19-20). Onze blikrichting moet niet alleen naar boven en naar voren zijn gericht, maar evenzeer terug naar het begin van Gods scheppingswoord, en in de breedte naar de hele schepping om ons heen. Dat we omhoog zijn gericht, op God en de hemel, en in lengterichting uitkijken naar de toekomst, is niet fout, maar te beperkt. We moeten in plaats van dit tweedimensionale geloofsleven naar een vierdimensionaal christen-zijn. Onze aandacht moet ook in de breedte uitgaan naar de wereld om ons heen, naar de samenleving en naar het milieu, en in de diepte naar de ondergrond van ons bestaan, de schepping. We moeten gaan beseffen ‘hoe groot de breedte en de lengte en de hoogte en de diepte’ van Gods handelen is (Efeziërs 3:18). Zolang de wereld voor ons per definitie slecht is, verworpen en ten oordele opgeschreven, draagt ons evangeliseren het karakter van de toegeworpen reddingsboei: grijp toch de kansen, door God u gegeven, om u uit de wereld te laten redden. De gemeente vergelijken we graag met de ark van Noach, met een reddingsboot naast een zinkend schip, niet een veilige haven, beschut tegen de kolkende golven van de wereldzee.

In zo’n denkschema verwondert het niet dat de nood in de wereld ons wel bekend is, maar niet in eigen vlees snijdt. De wereld is een noodzakelijk gegeven, maar van ondergeschikt belang. Je leeft er wil in je verdient er nog wel je brood, maar ‘werken voor de Heer’ is toch wat anders, beters.

Mens en natuur – samen en voor elkaar geschapen

God heeft de wereld niet afgeschreven maar investeert er voortdurend in. Het gaat immers om zijn schepping? God kan niet tevreden zijn met de verlossing van mensen *uit* de wereld, Hij wil de verlossing *van* de wereld. Het verbond van Noach met de natuur, de verkiezing van Israël, de wet, de profeten, de komst van Jezus, de roeping van de heidenen in de gemeente, de belofte van een wereld van vrede, gerechtigheid, vrede en heelheid – zo investeert God in de wereld. Waarom? Omdat het zijn schepping is. Omdat alles telt. Omdat alles voor Hem waarde heeft. Het kleinste insect, de grootste ster, het water en de lucht, het lichaam en de ziel, de bomen en de vissen, de ecologische systemen en de kringloopprocessen in de natuur, de bergen en de rotsen, de humus op de bodem en het plankton in de oceanen...alles heeft zijn eigen waarde, zijn intrinsieke waarde. Alles is met zorg geschapen. Hoe kunnen wij dan doen alsof God veel meer is geïnteresseerd in de ziel, in bidden en evangeliseren, dan in de natuur en de zorg voor de schepping?

We hoeven de natuur niet te verheerlijken – al is een klein beetje meer van deze op zichzelf romantische neiging nooit weg. Ons probleem is echter, dat we de natuur onderwaarderen als schepping van de tweede garnituur. God kon de mens pas maken nadat Hij alle andere dingen had gemaakt. Wij zijn de schepsels van de zesde dag. We zijn enerzijds de kroon van de schepping, omdat we naar Gods beeld zijn gemaakt, maar anderzijds de laatkomers in de schepping, omdat we niet kunnen bestaan zonder al het andere, dat voor ons is gemaakt. Zo vertelt ons het eerste scheppingsbericht (Genesis 1:1-2-3).

Het tweede scheppingsbericht (Genesis 2:4 vv) gaat nog specifiek in op de verbondenheid tussen mens en natuur. Ons lichaam is getrokken uit de *adamah*, letterlijk de ‘rode aarde’. Toen God zijn adem in ons lichaam blies, werden wij een levende ziel. Zo horen het lichamelijke en het geestelijke bij elkaar. Het een doet niet onder voor het ander.

Toen formeerde de Here God de mens (adam) van stof uit de aardbodem (*adamah*) en blies de levensadem in zijn neus; alzo werd de mens tot een levend wezen (*nefesj chajah*) (Genesis 2:7).

Ons voortbestaan is onmogelijk zonder lichaam. We horen bij de aarde. Evenals de aarde er is voor ons bestaan, zo hebben wij mensen een taak voor de aarde:

En de Here God nam de mens en plaatste hem in de tuin van Eden om die te bewerken en te bewaren. En de Here God legde de mens het gebod op: van alle bomen in de tuin mag je vrij eten, maar van de boom der kennis van goed en kwaad, daarvan zul je niet eten (Genesis 2:15-16).

We delen ons bestaan met de aarde. Maar God stelt grenzen. Hij legt ons het eerste gebod op, de eerste *mitsva* (het Hebreeuws heeft hier de werkwoordsvorm van dit woord). Zonder gebod gaat het niet goed, dat is een grondgegeven van de geschapen werkelijkheid. We delen ons bestaan ook met de dieren, die uit dezelfde ‘rode aarde’ zijn getrokken, dezelfde stoffelijkheid bezitten. Zo horen mens en dier bij de aarde en bij elkaar.

En de Here God zei: Het is niet goed, dat de mens alleen zij. Ik zal hem een hulp maken, die bij hem past. En de Here God formeerde uit de aardbodem al het gedierte des velds en al het gevogelte des hemels. Ook bracht Hij het tot de mens (Genesis 2:18-19).

God brengt een ontmoeting tot stand tussen mens en dier. De dieren zijn bedoeld als hulp voor de mens. De mens is naamgever van de dieren. Zo horen ze bij elkaar. Maar onder al die hulpen vindt de mens geen hulp ‘die bij hem past’. De Hebreeuwse tekst zegt letterlijk: ‘geen gelijkwaardig tegenover voor hem’. Dus creëert God de vrouw uit de man. Met andere woorden, de mens is niet alleen bedoeld als man, maar ook als vrouw. Eva, letterlijk ‘het leven’, is gewrocht uit het skelet van de eerste mens. Zij is been van Adams been, vlees van Adams vlees. Zo horen Adam en Eva, aarde en leven, bij elkaar.

En de mens gaf namen aan al het vee, aan het gevogelte des hemels en aan al het gedierte des velds, maar voor zichzelf vond hij geen hulp die bij hem paste (...) En de Here God bouwde de rib, die Hij uit de mens genomen had, tot een vrouw en bracht haar tot de mens (Genesis 2:20-22).

God brengt een ontmoeting tot stand tussen man en vrouw. Het is verleidelijk om nu alleen op dat intermenselijke spoor verder te gaan, maar dan lichten we dat aspect van de werkelijkheid uit zijn context. De omgang tussen mensen onderling staat in de Bijbel niet los van de relatie tussen mens en dier en de relatie tussen de mens en de overige natuur. Het totaal van de schepping is het brede kader waarin de hele Bijbelse boodschap wordt gesteld.

Mens en natuur met elkaar in conflict

Maar dan komt de zonde en daarmee het kwaad in de wereld. Er ontstaan conflictsituaties. De harmonie tussen mens en God, tussen mensen onderling en tussen mens en natuur wordt verbroken. De eerste twee, de spirituele en de sociale breuklijnen, zijn ons bekend, en we leggen er veel nadruk op. Maar er is daarnaast nog een derde, ecologische breuklijn. Het frappante van de eerste hoofdstukken van Genesis is, dat de zonde wordt voorgesteld als een overtreding van grenzen in zijn verhouding tot de natuur. De mens overtreedt, aangezet door een dier uit de aarde, de *mitsva* (het gebod) van God en eet de verboden vrucht. Door de grenzen in de natuur te overschrijden, gaat de relatie met God stuk. En het duurt niet lang of ook de relatie tussen mensen onderling gaat kapot en is de eerste (broeder)moord een feit. Lange tijd vonden velen dat verhaal van de slang en de verboden vrucht maar een symbolische geschiedenis, volgens sommigen was het zelfs een mythe, maar juist in onze hoogtechnologische tijd gaan we de diepte ervan weer onderkennen. Want wat zien we om ons heen? De mens vergrijpt zich aan de natuur en komt zo in opstand tegen God. De milieucrisis laat zien dat we de overtreding van Adam en Eva tot het uiterste hebben doorgevoerd. ‘Ten dage dat jullie daarvan eten, zullen jullie voorzeker sterven’ (Genesis 2:17). Waar de grenzen worden overschreden, loopt het leven gevaar. Toen in den beginne, en nu.

De relatie tussen de mens en de natuur gaat stuk waar we het gebod overtreden. Dat gegeven herhaalt zich alle dagen. Ieder van ons is Adam, Eva. En met onze zonde brengen wij nog steeds de dood in de wereld, net als in het begin (Romeinen 5:12vv). De mens moet de tuin verlaten en vanwege de man, Adam, draagt de aardbodem een vloek. De akkers zullen voortaan niet alleen koren, maar ook ‘doornen en distels’ voortbrengen. Het goede van de schepping wordt overwoekerd door het kwade (Genesis 3:17-18). Mens en dier worden elkaar concurrenten op een aarde, waar ieder levend wezen nu moet vechten voor zijn bestaan en zijn overlevingskansen. Door de zonde van de mens, die zich in alle toonaarden blijft herhalen, raakt de aarde vol van ‘geweldenarij’. Alle vormen van leven worden door het handelen van de mens aangetast. Opnieuw blijkt de actualiteit van de beeldende taal van Genesis. De milieucrisis laat zien hoe het grensoverschrijdende handelen van de mens al het leven op aarde aantast en bedreigt.

Het contrast met de scheppingsbedoeling is treffend. Waar God na de zesde dag de schepping in ogeschouw nam en zag dat alles wat Hij had gemaakt ‘zeer goed’ was (Genesis 1:31), lezen we als samenvatting en climax van wat de menselijke overtreding teweegbracht en teweegbrengt:

En God zag de aarde aan, en zie, zij was verdorven, want al wat leeft had zijn weg op de aarde verdorven (Genesis 6:12).

Dan volgt in het relaas van Genesis het bericht van de watervloed, waarmee God een einde wil maken ‘aan al wat leeft’ (Genesis 6:12vv). Waarschijnlijk is met die uitdrukking ‘al wat leeft’ de mensheid bedoeld, maar het kan zijn dat de tekst ook de dieren op het oog heeft. We laten dat hier terzijde. Duidelijk is, dat de overtreding van de mens tot een ecologische ramp leidt, tot een oordeel over de hele schepping. Zowel in de schepping als in de zonde zijn mens en natuur onlosmakelijk met elkaar verbonden. Dat blijkt uit de verhalen van Genesis, dat blijkt eveneens uit de afbraak van het milieu in onze dagen.

Mens en natuur – samen onderhouden

Maar niet alleen in de schepping en de zonde, ook in de onderhouding zijn mens en natuur met elkaar verbonden. Dat blijkt al direct na de grote vloed, wanneer God een nieuw begin maakt met de mensen, de dieren en de hele verdere schepping. Hij herhaalt bij die gelegenheid het scheppingsmandaat om vruchtbaar te zijn en de aarde te vervullen (Genesis 9:1, vergelijk 1:26). Maar de volledige harmonie van ‘in den beginne’ komt niet meer terug. De relatie tussen mens en dier blijft verstoord. De schrik van de mens is over alle dieren. Oorspronkelijk moest de mens alleen leven van plantaardig voedsel, maar nu mag hij ook dierlijk vlees eten. De aarde draagt immers nog steeds de vloek? Mens en dier moeten immers nog steeds vechten om het voortbestaan? Maar opnieuw geeft God een gebod:

Alleen vlees met zijn ziel, zijn bloed, zult gij niet eten. En waarlijk, Ik zal uw eigen bloed eisen, van al het gedierte zal Ik het eisen en van de mensen onderling zal Ik het leven der mensen eisen. Wie des mensen bloed vergiet, diens bloed zal door de mens vergoten worden, want naar het beeld God heeft Hij de mens gemaakt (Genesis 9:4-6).

Het conflict doortrekt de schepping. Vandaar dat God veiligheidsgeboden geeft, nieuwe grenzen stelt. Hij beschermt de mensen tegen de dieren maar tegelijkertijd de dieren ook tegen de mens. Wie dieren mishandelt, hun bloed drinkt – niet als voedsel maar om zich de kracht van het dier in te drinken - of hen met uitsterven bedreigt, die mens krijgt met God te maken. God zal dit bloed van de mens eisen. Wat een ernstige zaak, nu in onze tijd duizenden diersoorten als gevolg van ons industriële, kapitalistische systeem uitsterven! Het is een gebod om het leven van de dieren te respecteren.

Bovendien beschermt God de mensen ook tegen elkaar. Dat ze elkaars concurrente zijn op aarde, is de realiteit. Maar wie een medemens doodt, zal daarvoor door God verantwoordelijk worden gehouden. De heiligheid van het menselijk leven is een gebod van God.

En dan sluit God een verbond, de eerste keer dat Hij zo iets doet. Een verbond met de mens, met alle levende wezens en met de aarde. Kortom, een verbond met de hele schepping:

En God zei tot Noach en tot zijn zonen met hem: ‘Zie, Ik richt mijn verbond op met u en met uw nageslacht, en met alle levende wezens die bij u zijn... alle gedierte der aarde. Ik dan richt mijn verbond met u op, dat voortaan niets dat leeft meer door de wateren van de zondvloed zal worden uitgeroeid, en dat er geen zondvloed meer wezen zal om de aarde te verderven (Genesis 9:8-11).

De schepping is niet bedoeld om te worden vernietigd. De regenboog – het teken van het noachitische verbond – spreekt duidelijke taal. Zeker, de ‘werken op de aarde’ zullen door het vuur van Gods oordeel worden getoetst en getroffen (2 Petrus 3:9vv), maar het verbond met Noach blijft de bedoeling van God onderstrepen en bevestigen. Hij laat niet varen het werk dat Hij ‘in den beginne’ begon. Hij onderhoudt de hele schepping, ondanks de diepe sporen die de menselijke zonde trekt. Hadden we daar bij alle ‘Er is hoop’-acties, getekend door het logo van de regenboog, maar wat meer oog voor!

Mens en natuur – samen verlost

Ook in de verlossing horen mens en natuur bij elkaar. We zijn zo gewend om de verlossing geestelijk in te vullen in termen van onze verhouding tot God, dat we vreemd opkijken van de nieuwtestamentische boodschap dat ook ons lichaam zal worden verlost. We wilden wel zonder lichaam, zonder aarde en zonder wereld bij de Heer verwijlen. Maar zonder en vorm van

lichamelijkheid kan onze verlossing nooit af zijn, want verlossing is herschepping. We zijn niet bedoeld als geesten, maar als levende zielen en ontvangen derhalve een ‘opstandingslichaam’. Hoe we ons dat opstandingslichaam moeten voorstellen? Het antwoord op deze ‘dwaze vraag’ moet wachten tot de jongste dag (1 Korintiërs 15:35vv).

Sterker, de verlossing houdt zelfs niet op bij de verlossing van de lichamelijke dimensie van het mens-zijn. De verlossing kan niet af zijn zonder de verlossing van de hele schepping. Als gevolg van onze zonde ‘zucht de schepping en is zij niet vrijwillig aan de vruchteloosheid onderworpen’ (Romeinen 8:20).

Het lijkt geen twijfel of met ‘schepping’ is in Romeinen 8 de buitenmenselijke schepping bedoeld. Een interessant detail: het Griekse woord voor ‘vruchteloosheid’, *mataiotes*, heeft in zowel het Nieuwe Testament als in de Griekse vertaling van het Oude Testament, de Pentateuch, de bijbetekenis van ‘afgoderij’. Doordat de mensen afgoden dienen, onderwerpen zij zichzelf en de schepping aan de gevolgen daarvan. De schepping komt niet tot haar doel, wordt niet beheerd en bewaard zoals het beelddragende Gods betaamt, en blijft dus zonder vrucht. Hoe actueel zijn deze woorden in onze tijd, nu we met de verafgoding van de techniek en de welvaart onherstelbare schade toebrengen aan de natuur. Dat is het lijden en zuchten van de schepping. Maar het is geen pijn zonder uitzicht. De schepping is wel het slachtoffer van menselijke afgoderij,

In hope echter, omdat ook de schepping zelf van de dienstbaarheid aan de vergankelijkheid zal bevrijd worden tot de vrijheid van de heerlijkheid der kinderen Gods. Want wij weten dat tot nu toe de hele schepping in al haar delen zucht en in barensoed is (Romeinen 8:21-22).

Paulus vergelijkt het lijden van de schepping met de barensoede van een vrouw. Evenals het zuchten van een zwangere vrouw, zo loopt ook de pijn van de natuur uit op nieuw leven. Francis Schaeffer trekt de volgende conclusie:

Gegeven het feit, dat er in de toekomst een volledige verlossing zal zijn, niet alleen voor de mens, maar voor de hele schepping, moet juist de christen die de Bijbel gelooft, zo met de natuur omgaan dat hij daarin heen wijst naar de volkomen verlossing van de natuur in de toekomst. Met Gods hulp en in de kracht van de Geest. Wat hij (de christen) doet, is nog niet volmaakt, maar de natuur moet er wel beter van worden. Zo niet, dan mist hij zijn roeping. Gods roeping voor de christenen, individueel en als gemeenschap, is om hier en nu substantiële genezing te brengen, tussen mensen onderling, in de verhouding tussen mens en natuur en in de natuur zelf – voor zover dat in hun vermogen ligt.¹⁰⁶

De schepping kijkt als het ware naar de christelijke gemeente. Want omdat daar een begin is gemaakt met de verlossing, is er hoop voor de hele schepping. Die lijn moeten we doortrekken. Verlossing is herschepping. Dat wil zeggen, dat we niet moeten blijven stilstaan bij de zonde en de gevolgen van de zondeval, maar het kwade door het goede mogen overwinnen, voor zover dat nu in ons vermogen ligt en voor zover ons dat nu gegeven is. Dat heeft zeker ook betrekking op onze verhouding tot de natuur. Alle dingen zijn geschapen in Christus en worden in Hem herschapen (Colossen 1:15-20). Christus is het beeld Gods, de ideale beelddrager van de Schepper, je zou kunnen zeggen, de ideale rentmeester over de schepping. In Hem mag onze opdracht om de schepping te beheren en te bewaren tot zijn recht komen. Gegeven dat feit, mogen christenen in de naam van hun Heer tekenen oprichten van harmonie tussen mens en dier en tussen mens en natuur, tekenen van heelheid in de natuur die laten zien hoe God alles in harmonie heeft bedoeld. Als een voorafschaduw van de toekomst, waarin alle dingen nieuw zullen zijn, vernieuwd, herschapen.

Het cultuurmandaat – beheersen, bewerken en bewaren

Het tweede aspect van ons denken, waarover we ons moeten bezinnen, is onze visie op de arbeid en de plaats van de christen in de wereld. Dan moeten we opnieuw terug naar het begin. We moeten de arbeid zien tegen de achtergrond van het zogenaamde cultuurmandaat, ofte wel onze scheppingsopdracht.

Wat is onze opdracht in de wereld? Evangelischen zijn gewend in antwoord op deze vraag te wijzen op het zendingsbevel – gaat dan heen in de hele wereld en verkondigt het evangelie (Mattheüs 28:19). De laatste tijd voegen velen daar het grote gebod aan toe – God liefhebben boven alles en de naaste als onszelf (Mattheüs 22:37-39). Maar opnieuw slaan we dan ook het begin over. Nog voordat er een zendingsbevel werd gegeven, ja zelfs nog voordat er een wet werd gegeven, samengevat in het liefdegebod, gaf God ons het gebod om als goede rentmeesters de schepping te beheren. We moeten beginnen bij het begin. Wat we verder ook voor opdrachten krijgen in de Bijbel, we mogen voorbijgaan aan het allereerste gebod. Dat is het kader waarbinnen alle verder opdrachten en geboden staan:

En God zei, Laat ons mensen maken naar ons beeld, als onze gelijkenis, opdat zij heersen over de vissen der zee en over het gevogelte des hemels en over het vee en over de gehele aarde en over al het kruipend gedierte, dat op de aarde kruipt (Genesis 1:26).

Heersen over de schepping. Zo luidt onze opdracht in het eerste scheppingsbericht. Dat klinkt kras, maar in de Bijbel is ‘heersen’ altijd dienen, nooit overheersen. De mens is rentmeester van Gods bezit. Hij heeft het in beheer gekregen. We kunnen die taak alleen aan door over de natuur te denken zoals God erover denkt. Door ermee om te gaan zoals God ermee om zou gaan. Na de schepping trekt God zich niet uit de schepping, zoals een horlogemaker die zijn uurwerk verder volgens eigen wetmatigheden laat functioneren. Dat zeggen de deïsten van de Verlichting. Integendeel, Hij geeft de schepping in beheer aan de mens die niet automatisch doet wat goed en bevorderlijk is, maar uit eigen verantwoordelijkheid moet kiezen voor een goed rentmeesterschap. Bovendien, Hij blijft toezien hoe het de schepping vergaat onder het beheer van de mens. Zo nu en dan grijpt Hij in, straffend en corrigerend. Hij laat het volk Israël in ballingschap gaan om het land de sabbatsrust te geven, waaraan het onder de economische uitbuiting van de rijken al lange tijd niet meer toe was gekomen (2 Kronieken 36:21). De rentmeester is voor zijn beheer verantwoording schuldig aan God. Het tweede scheppingsbericht verwoordt het cultuurmandaat zo:

En de Here God nam de mens en plaatste hem in de hof van Eden om die te bewerken en te bewaren (Genesis 2:15).

Bewerken en bewaren. We zijn er niet alleen om ‘op de winkel te passen’. Wij zijn de beeld dragers van God en kunnen daarom de mogelijkheden die God in de schepping heeft gelegd, ontplooien, ontwikkelen. Dat is ook precies onze opdracht. Van het Latijnse woord voor ‘bewerken’, *colere*, is het woord ‘cultuur’ afgeleid. Het wil zoveel zeggen als: ‘kleur aanbrengen’, mooi en leefbaar maken’. De natuur hoeft niet in alle opzichten een onaangeroerd geheel te blijven, wij mogen er met onze cultuur op inwerken. De mens heeft het vermogen werktuigen uit te denken en te maken, waarmee het leven op aarde gemakkelijker, gunstiger en draaglijker wordt. Wetenschap en techniek in de cultuuropdracht opgesloten. We mogen ons vermenigvuldigen, de vullen met ons getal en leefbaar maken. Ook daarin dragen we het beeld van de God die alles heeft bedacht en geschapen.

De mens versus de natuur - de rollen zijn omgedraaid

Lange tijd voelde mens zich door de natuur bedreigd: wilde dieren, onvruchtbare gebieden, de elementen die tekeergaan, de gevaren van de zee, overstroming, droogte, insecten, kou, hitte, enz. De natuur was hem als een vijand die je op afstand moest zien te houden. De mens moest zich een woonplaats uit het oerwoud hakken, zich een akker uit het bos kappen, zich een huis uit de grond bouwen en zich beschermen tegen de natuur. Zo was het ook in de tijd van de Bijbel. Dat tekent ook de manier waarop in de Bijbel over de natuur wordt gesproken. Dat hij mocht heersen over de dieren en de aarde, was een bevrijdend woord, het was zijn behoud.

Maar in de Westerse cultuur is dat element van heersen tot in het absurde doorgetrokken. Vergeten werd dat we rentmeesters zijn, dat ons cultuurgedrag er altijd op gericht moet zijn om te bewaren, nooit om te overheersen en te vernietigen. De natuur werd in de moderne Westerse cultuur tot materie verklaard, tot een dood voorwerp van experimenteel onderzoek en technische manipulatie, een vat vol grondstoffen waaruit je altijd kunt putten en dat toch nooit leeg raakt. Met onze van God gegeven wetenschappelijke en technische vermogens hebben we de natuur aan ons onderworpen. En nu zijn de rollen omgedraaid. De mens hoeft de natuur niet meer te vrezen, hij weet er alles van en kan er alle kanten mee uit. De totale overheersing van de geheimen der natuur is slechts een kwestie van tijd, redeneert de Westerse mens. Hij heeft van de kerk een half woord gehoord, 'heerst over de aarde', en holde verder, nog voordat de kerk er achteraan kon zeggen 'en bewaar de aarde'.

Sterker, de kerk was tot voor kort zelf schijnbaar ook vergeten dat dat laatste er nog bij hoorde. De mens is de vijand van de natuur geworden. De natuur siddert onder de dreunende voet van de Westerse cultuur.

De rollen zijn omgedraaid. David maakte een beer van kant en hief een loflied aan. Nu bekommert een milieubewust christen zich om de laatste beer in het woud en bidt God om de kracht het beest tegen de jagers te beschermen. De Bijbelse mensen vreesden de diepte der zee, de *tehom*, waar het oer-monster der chaos zich volgens hen schuilhoudt. De moderne mens haalt uit diezelfde diepte olie, gas en mangaan naar boven alsof het niks is. De oceanen beven, bij wijze van spreken, voor het eindtijdmonster der Westerse cultuur die haar schatten drinkt en haar met industrieel braaksel vergiftigt. We moeten goed beseffen dat er in de Bijbel geen sprake is van een milieuproblematiek, laat staan een milieucrisis. Problemen van oorlog, honger, economische uitbuiting, armoede en geweld waren er toen volop en de Bijbel heeft er veel over te zeggen. Maar de overheersing van de natuur was toen geen werkelijkheid en ook geenszins in zicht. Het is een probleem van de moderne tijd. Vandaar dat we over milieuproblemen, zoals die zich nu voordoen, als zodanig niet lezen in de Bijbel. Vandaar ook dat je alle dagen Bijbelstudies kunt doen, zonder oog te krijgen voor de uitdaging van de milieucrisis. Zo kan het, dat we aan de lopende band posters met Bijbelteksten en natuurfoto's produceren, alsof we nog leven in de tijd van de psalmist die van de majestueuze, onaangeroerde en ongerepte natuur onder de indruk is. Het duurt niet lang, of de natuur die de Bijbelschrijver kende en bezong, is voorgoed verleden tijd. Omver gewalst door onze cultuur.

Vanaf nu de nadruk op bewaren

Dit verschil tussen de Bijbelse situatie en nu is een belangrijk thema in de studie van C. Houtman over de verhouding tussen mens en natuur in de Bijbel. Hij trekt daaruit de volgende conclusie:

De theologie kan op grond van de Bijbel geen richtlijnen geven met betrekking tot de vraag hoe een verantwoord handelen jegens het milieu er heden ten dage in concreto behoort uit te zien. Daarvoor zal de Westerse mens nu zijn licht moeten opsteken bij de verschillende wetenschappen die het milieu tot terrein van onderzoek hebben en hij zal uiteindelijk moeten handelen met de wijsheid die hem gegeven is, op het gevaar af dat zijn wijsheid later jammerlijke kortzichtigheid zal blijken te zijn.¹⁰⁷

Wel kan de theologie een bijdrage leveren, aldus Houtman, door ‘te wijzen op grondnoties zoals de menselijke verantwoordelijkheid tegenover God, liefde tot God en de naaste, gerechtigheid en barmhartigheid, strijd tegen het kwade, vermindering van afgoderij, grenzen aangeven waarbinnen het menselijk handelen moet plaatsvinden’¹⁰⁸ We stemmen daar in grote lijnen wel mee in, al komt het ons voor dat je vanuit de Bijbel toch nog wel een beetje meer kunt aangeven dan deze algemene ‘grondnoties’. De verhouding tussen mens en natuur is in de Westerse cultuur radicaal omgekeerd. Wanneer je dat gaat zien, ga je ook met andere ogen de Bijbel lezen. Zo eenzijdig als de Westerse cultuur tot nu toe het ‘heersen’ van de scheppingsopdracht heeft aangegrepen en uitgewerkt, zo vurig moeten wij nu een streep zetten onder het ‘bewaren’. We zijn te ver gegaan in het heersen, het enige wat ons nu te doen staat is voortaan alle kaarten te zetten op het bewaren, veel meer dan in de Bijbelse tijd zelf ooit het geval was, maar daartoe is alle aanleiding. We moeten dit Bijbelse element aangrijpen om nog te corrigeren en te herstellen waar dat mogelijk is. Er zijn in de Bijbel aanzetten te vinden om dat bewaren in praktijk te brengen, maar je moet als Westerse mens wel even zoeken. Als je niet doordrongen bent van de ernst van de huidige situatie, lees je er gemakkelijk overheen. Over het hervinden van die bewarende functie van de mens in de schepping spreekt de ethicus Hannes de Graaf wanneer hij zegt:

Het gaat in de Bijbel niet alleen om de ontmoeting tussen mens en God. God wil samen met de mens bezig zijn met de schepping. Adam, de mens, is geschapen als hogepriester van de natuur: de mens, die samen met God de schepping tot voltooiing brengt. Ik geloof dat dat onze eigenlijke opgave is. En als we dat niet doen, dan moeten we daar eerst weer toe bekwaamd worden. In de zonde zijn we helemaal op onszelf gaan staan ten koste van de schepping. Maar God laat het daar niet bij en zegt: Ik wil die mens daartoe bekwamen. Ik wil hem niet verlossen om verlost te zijn. Ik verlos hem, omdat Ik hem nodig heb bij het werk dat er met mijn schepping moet gebeuren.¹⁰⁹

‘Wie de aarde niet eert, is de hemel niet weerd.’ Onze omgang met de natuur heeft alles te maken met onze omgang met God. We kunnen evangeliseren zo veel we willen, en dat moet ook, maar de taak staat in het bredere verband van de cultuuroopdracht. Wanneer we dat over het hoofd zien, komen we bij God in het krijt te staan. Het mag in sommige evangelische oren wellicht ‘ongestelijk’ klinken, maar toch: we moeten het evenwicht tussen omgaan met God en omgaan met de schepping (medemens en natuur) hervinden. Mens en natuur zijn in de geschiedenis vijanden gebleken, dat komt ten dele doordat ze sinds en door de zondeval met elkaar in conflict zijn. Maar God heeft in het verbond met Noach algemene richtlijnen gegeven om de mens tegen de natuur en de natuur tegen de mens te beschermen (Genesis 9). In dat spoor moeten we verder. Onze ethiek moet niet alleen een individuele, ook niet slechts een sociale maar in alle breedte een ecologische ethiek zijn, die het geestelijke, het individuele en het sociale overigens, zal bevruchten en niet uitsluiten. Citeren we Gerhard Liedke, in zijn poging Bijbelse gegevens over de verhouding tussen mens en natuur te actualiseren:

Dat wij mensen in de moderne tijd de buitenmenselijke schepping (de natuur) die bescherming niet meer hebben gegarandeerd, is schuld, overtreding van goddelijke geboden. We moeten komen tot een ecologische ethiek. Ten eerste de natuur serieus nemen als partner in het conflict. Ten tweede de extreme

wanverhouding tussen mens en natuur wegwerken door opnieuw beschermingsmechanismen uit te vinden, vooral om de natuur tegen de mensen te beschermen.¹¹⁰

Dat brengt ons op de plaats van de arbeid. In de Westerse cultuur staat werken traditioneel in het perspectief van het bewerken, dat wil zeggen het ontplooiën, in cultuur brengen, ontginnen, uitdiepen van nieuwe mogelijkheden, maken van nieuwe werktuigen en producten, ontdekken van nieuwe dingen. Het wordt tijd om het perspectief van ons werken bij te stellen in de richting van bewaren.

Herwaardering van de arbeid

Het is hier niet de plaats om stil te staan bij het probleem van de werkgelegenheid. Ook kunnen we niet wezenlijk ingaan op de kwestie van de mechanisatie en de automatisering, waardoor de arbeid wordt opgesplitst in afgebakende functies, in betaalde ‘banen’, waarbij mensen voortdurend dezelfde, vaak eentonige werkzaamheden moeten verrichten. Het gaat ons hier om het zogenaamde arbeidsethos, dat is ‘het samenspel van normen en waarden dat mensen en groepen over arbeid hebben. Welke betekenis hechten we aan arbeid? Welke zin heeft zij voor ons?’¹¹¹

Over het Westerse arbeidsethos wordt de laatste tijd heel wat nagedacht, vooral naar aanleiding van het economische probleem van de werkloosheid. Er wordt gevraagd om een evenwicht tussen betaalde en onbetaalde arbeid. Veel meer vrouwen dan vroeger willen betaald werk, buiten de deur. Er is enerzijds een roep om meer vrije tijd, anderzijds is er te weinig werk voor iedereen zodat mensen vervroegd uittreden of om andere redenen van de ‘arbeidsmarkt’ afvloeien. Dat roept allerlei vragen op over de zin van de arbeid, in een wereld waarin machines en computers veel werk reduceren of zelfs overbodig maken en waarin betaald werk een schaars goed is geworden. Die vragen zijn interessant, maar ons interesseert vooral de relatie tussen arbeid en de scheppingsopdracht. Welke consequenties heeft de milieucrisis voor de invulling van die opdracht in onze tijd?

God wil ons leren hoe we de aarde moeten bewaren en bewerken. Zoals Hij zelf op de zevende dag rustte van zijn werk, zo leert Hij ons paal en perk te stellen aan onze arbeid ten dienste van onszelf. Doen we dat niet, dan raken mens en natuur overspannen. Dan raakt de hele zaak ontwricht. Het kapitalisme heeft de arbeid uit zijn Bijbelse voegen getild. In onze tijd moet de arbeid altijd maar doorgaan en de fabrieken continu draaien. Zeven dagen per week en vierentwintig uur per dag productie. De mens in ploegendienst van de welvaart en de vooruitgang. De heilzame betekenis van het sabbatsgebod wordt ons vreemd en dat breekt ons op. De hollende en consumerende Westerse cultuur is één grotesk en triest geval van stress.

Bovendien, werken heeft in onze samenleving alleen waarde wanneer het betaald werk is en dat wil in onze tijd zeggen: niet alleen ten dienste staat van het levensonderhoud van jezelf en degenen die van je afhankelijk zijn, maar vooral ook ten dienste van het verhogen van de welvaart en het opvoeren van de consumptie. Arbeid is een baan hebben. We vragen ‘wie ben je’ en krijgen als antwoord ‘wat hij voor de kost doet’. Arbeid als identiteit. De priesters van de technologie en de profeten van ‘morgen zal het nog beter zijn’ vragen als offer onze arbeid, ons vege lijf, onze talenten en onze energie. Alsof er niets anders is in het leven. Het evenwicht tussen ora et labora, tussen bidden en werken, is volkomen zoek.

Drie stellingen geconcretiseerd

In de interessante studie 'Visie op arbeid', geschreven door A. Kouwenhoven in samenspraak met het Convent van Christelijke-Sociale Organisaties, wordt het gewenste arbeidsethos voor de komende tijd in drie stellingen samengevat. Daarin ontbreekt echter de relatie met het milieu, een jammere omissie! Laten we die stellingen dus alsnog proberen te concretiseren met betrekking tot het milieu.

1. 'De plicht tot werken is een goddelijk mandaat. Het gebod de aarde bewoonbaar te maken en te houden, is nog steeds van toepassing. Vanuit christelijk roepingsbesef is er een plicht tot arbeid, gelegd op de schouders van ieder die ertoe in staat is om door arbeid te voorzien in het onderhoud van zichzelf en van hen, waarvoor men de zorg heeft. Arbeid is een opdracht geworden die we uit dank voor Christus' verlossingswerk in zijn dienst, tot eer van God en tot heil onze naaste mogen uitvoeren. Werken komt in het teken te staan van dienst.'¹¹²

Geheel in lijn met het kapitalistische arbeidsethos beleven veel christenen hun dagelijkse werk als zwoegen dan wel als noodzakelijk kwaad, maar veel minder als dienst aan God. 'De Heer dienen' is voor hen wat anders. Zendingen, evangelisten, voorgangers en dergelijke 'werken voor de Heer', maar wij werken voor brood op de plank, met als het kan ook nog een groot beetje beleg. We moeten ons werk gaan zien als dienst aan God en de naaste. Dat perspectief moet onze keuzes bepalen. Niet alleen: hoe word ik er zelf beter van? Maar ook: hoe dien ik hiermee God en de medemens. We moeten zelfs nog een stap verder gaan en vragen: hoe dien ik Gods schepping? Arbeid heeft niet alleen een geestelijke en een sociale dimensie – het dienen van God en de medemens – maar ook een ecologische dimensie: hoe ga ik in mijn werk om met de natuur, met de grondstoffen? Uit een oogpunt van milieubescherming moet heel wat werk kritisch worden bijgesteld, maar ontstaan er ook tal van nieuwe arbeidsplaatsen en nieuwe soorten van werk. Het is voor de toekomst van onze samenleving absoluut noodzakelijk dat we ons arbeidsethos afstellen op het milieu. Christenen zouden daarin, geïnspireerd door de scheppingsopdracht, het voortouw kunnen nemen. Er is een plicht tot werken. 'De arbeidsafkeer die je hier en daar tegenkomt, is een foute zaak en leidt tot geestelijke moeheid en aftakeling', zeggen Kouwenhoven en de zijnen. De neiging van jongeren om te vluchten in vrije tijd, in een passieve vermaakcultuur in plaats van te werken aan een toekomst, aan een hoger doel dan nu direct voor het grijpen ligt, is een kwalijk verschijnsel. Ook in evangelische kringen treedt het aan de dag. Daartegenover staat het arbeidsethos van de oudere generatie die suggereert dat God het liefst heeft dat wij in het zweet van ons aanschijn zwoegen en ploeteren en altijd maar werken. Zij vergeet dat het 'zweet des aanschijns' geen goddelijke roeping is, maar een domper op de scheppingsopdracht, een gevolg van de zonde. We moeten van die nood geen deugd gaan maken en niet doen alsof God het altijd al zo heeft gewild.

De christelijke gemeente moet een evenwicht zoeken tussen de traditionele overwaardering van de arbeid als zwoegend werken voor levensonderhoud en de huidige trend om de levensvulling vooral te zoeken in vrije-tijd-bezigheden. De 'zwoegers' moeten leren hun werk in dienst te stellen van God, medemens (waaronder ook de gezinsleden) en de natuur en zouden wat meer moeten stilstaan bij het sabbatsgebod. De 'vluchtters in vrije tijd' moeten beseffen dat God ons de opdracht tot werken geeft en dat er hard gewerkt moet worden aan de bescherming van het milieu.

2. 'Er moet een meer evenwichtige spreiding van betaalde arbeid komen. Dat impliceert wel de bereidheid tot inleveren, opdat ook anderen van het grote goed dat betaalde arbeid is, kunnen profiteren.'¹¹³

De verdeling van arbeid kun je betrekken op het probleem van de werkgelegenheid, maar je kunt de lijn ook doortrekken naar het milieu. We eisen in de Westerse cultuur zoveel welvaart, zoveel dingen en diensten voor onszelf, dat we steeds meer inkomen door werk nodig achten. Dat is een funeste ontwikkeling, niet alleen sociaal gezien, maar ook voor het milieu. Om met Moncrief uit het vorige hoofdstuk te spreken: rijkdom is de grootste vijand van het milieu. Waar we bereid worden werk en dus ook inkomen te delen met anderen, ontstaat in plaats van een houding van zelfzucht en uitbuiting een mentaliteit van bewaren, beheren, dienen. En dat is precies de houding die nodig is voor de bescherming van het milieu. Om maar dicht bij huis te blijven: hoe zouden we in een plaatselijke gemeente werk kunnen delen en wat houdt deze bereidheid in voor onze eigen materiële verlanglijsten? Hoe kunnen we ook in dit opzicht handen en voeten geven aan de opdracht tot delen en bewaren?

Maar wanneer we de lijn doortrekken naar het milieu, zullen we ook moeten leren ons werk te delen met de natuur, de schepping. Met andere woorden, bereid zijn soms af te zien van meer productie, meer reizen, meer aanslag op grondstoffen of meer bouwen, wanneer dat alleen maar dienst om de bedrijfswinst of de individuele welstand onnodig verder te verhogen terwijl het schadelijk is voor het milieu. Het milieu moet principieel in ons arbeidsethos worden betrokken. Het lijkt op het eerste gezicht makkelijker en goedkoper oude spullen weg te gooien in plaats van ze te herstellen en te 'hergebruiken'. Maar uit het oogpunt van delen met de natuur is dat vaak een betere weg dan mee te hobbelen met de waanzin van onze wegwerpmaatschappij. We zijn geneigd alles voor onszelf op te eisen, en dan ook nog liefst het nieuwste van het nieuwste, en het milieu niets te gunnen waar wij ons oog op hebben laten vallen. We moeten het toverwoord 'nieuw' in de reclame leren onderkennen als een afgodische bezwering van onze moderne tijd!

3. 'De relatie tussen betaalde en onbetaalde arbeid moet in onze waardering worden herzien...Arbeid moet niet alleen waardevol zijn omdat hij een inkomen en status oplevert, maar evenzeer omdat hij bijdraagt tot ontplooiing van mens en maatschappij, dienstverlenend is en de kwaliteit van het bestaan verhoogt.'¹¹⁴

De christelijke gemeente weet al lang hoe zinvol en belangrijk onbetaalde arbeid kan zijn. Pastorale zorg, het leiden van kringen en allerlei andere taken in de gemeente vinden voor een groot deel in vrije of onbetaalde tijd plaats. Zijn ze daarom minderwaardig? Niet in het minst. Je doet het immers voor de Heer? En moet het daar niet altijd om gaan, bij alles wat we doen, hetzij met onze hoofden, hetzij met onze handen (Colossenzen 3:17)?

We kunnen deze lijn moeiteloos van het geestelijke en het sociale doortrekken naar het ecologische. Wanneer arbeid bijdraagt aan een beter milieu, is hij zinvol, ongeacht of het betaalde of onbetaalde arbeid is. Voor het schoonmaken van vervuilde stukken milieu is heel veel inzet nodig, die lang niet altijd kan worden vervat in een 'baan' en soms helemaal niet kan worden betaald. Moeten we het daarom maar laten liggen? Dat zou blijk geven van een eenzijdig economisch denken, een verwrongen arbeidsethos. Juist in onze tijd, waarin we veel vrije tijd beschikbaar komt, kan onbetaalde inzet ten behoeve van het milieu voor velen een zinvolle arbeid zijn.

Het sabbatsprincipe

Arbeid moet in evenwicht komen met rust, bezinning en gebed. Daartoe geeft de Bijbel ons in het vierde gebod het sabbatsprincipe:

Gedenk de sabbatdag (Hebreeuws: *sjabat*), dat gij die heiligt; zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen, maar de zevende dag is de sabbat van de Here, uw God. Dan zult gij geen werk doen, gij noch uw zoon, noch uw dochter, noch uw dienstknecht, noch uw dienstmaagd, noch uw vee, noch de vreemdeling die in uw steden woont. Want in zes dagen heeft de Here de hemel en de aarde gemaakt, de zee en al wat daarin is, en Hij rustte (*sjabat*) op de zevende dag: daarom zegende de Here de sabbatdag en heiligde die (Exodus 20:8-11).

Bij 'sabbat' denken we al snel aan de strenge zondagsheiliging in traditionele kerkelijke kringen. Een zondagse steek houdt geen week. Niet zwemmen en fietsen op de dag des Heren. De meeste evangelischen vinden het een gelukkige dat ze niet meer onder die knoet zitten. Maar daarmee ontgaat ons gemakkelijk de diepere zin van het sabbatsgebod. Het is een Bijbels principe. Mens en natuur hebben het nodig om op adem te komen, te respireren. Sabbat betekent eigenlijk 'pauze', 'even stoppen'. Zoals de mens het nodig heeft bij God en bij de ander op adem te komen, zo heeft ook de natuur het nodig om bij de mens tot rust te komen. Het land moet om de zeven jaar braak liggen. De 'slaag' moet om de zeven jaar de kans krijgen een nieuw begin in zijn leven te maken, voor zichzelf of bij een andere 'heer'. De mens moet om de zeven dagen zijn zaakjes laten rusten en stilstaan bij het gebod van de Schepper, zich bezinnen over zijn plaats en taak over de zon, verwijlen bij de goedheid en de genade van zijn God. Alleen bij God is de mens in goede handen, en alleen bij een mens die het sabbatsprincipe kent, is de natuur in goede handen.

Vrijheid en verantwoordelijkheid – het thema rentmeesterschap

Het derde punt waarop omdenken nodig is, heeft te maken met onze houding ten opzichte van kapitalistische waarden als vrije concurrentie, vrije markt, vrije ondernemersgewijze productie en dergelijke. Het is opvallend hoe belangrijk het woord vrijheid in onze moderne Westerse cultuur is. Alles draait om dat woord. En dan gaat het telkens weer om vrijheid als bevrijding van iets knellends, van iets wat onvrijheid veroorzaakt. Wie zal willen ontkennen dat hierin vaak een volop Bijbels notie doorklinkt? God wil niet dat mensen elkaar in slavernij houden, elkaars gewetens onderwerpen aan opgelegde 'leringen van mensen' (Colossenzen 2:16vv), elkaar economisch en politiek onderdrukken. Vrijheid is in de Bijbelse geschiedenis een sleutelwoord, de naam van God luidt 'de Here die u uit het diensthuis heeft geleid.' Het vreemde is nu, dat we als evangelischen vaak twee vrijheidsbegrippen huldigen. Binnen de gemeente en ook voor wat betreft ons persoonlijke geloofsleven is vrijheid gericht op God, op de Geest, op de ontplooiing van gaven en bedieningen, maar dan geheel binnen het kader van de Bijbels voorschriften en de grenzen die God stelt. We benadrukken het goede nieuws dat we van allerlei vormen van geestelijke slavernij bevrijd mogen worden tot aanbidding van God. Vrijheid tot dienst aan God en de broeders en zusters. Maar in het dagelijkse leven gaan we niet zelden mee met een vrijheidsbegrip dat louter gericht is op de economische ontplooiing van de mens. We vinden het de meest vanzelfsprekende zaak dat ieder vrij is te ondernemen, dat je op de markt mag concurreren zoveel je wilt, dat je vrij bent uit de hele wereld producten te halen en alhier te verhandelen, dat je vrij bent je eigen welvaartsniveau te bepalen. Zonder daarbij te vragen naar Bijbelse ethiek. Zonder het besef daarbij wellicht bepaalde grenzen te overschrijden. Wie vanuit de

Bijbel met kritische vragen komt ten aanzien van ons consumptiegedrag, ons autobezit, ons inkomen, ons economische gedrag, mag rekenen op weerstand en onbegrip.

Met andere woorden, in het dagelijks leven leggen we, in het algemeen gesproken, de kapitalistische economie geen strobreed in de weg en doen er zelfs volop aan mee. Natuurlijk, vaak word je daartoe ook gedwongen. Je kunt niet in je eentje de wereld naar je hand zetten. Waar het echter om gaat is, dat we vaak zonder problemen meedoen. Dat we het wel goed vinden zo. We vinden het terecht belangrijk om van onze inkomsten giften af te staan aan het werk des Heren, maar de vraag hoe we aan onze inkomsten komen, ligt moeilijker.

In de Bijbel is vrijheid altijd gekoppeld aan verantwoordelijkheid. Dat is het tweeledige fundament van het begrip rentmeesterschap. We zijn als mensen – christenen en niet-christenen – aangesteld om Gods schepping te beheren, te bewerken en te bewaren. We hebben de vrijheid de schepping te ontplooiën, in cultuur te brengen. Maar van al onze daden zullen we rekenschap moeten afleggen tegenover God. Dat laatste besef is in onze geseclariseerde wereld verloren gegaan, dus hollen we maar door op het eenzijdige spoor van de vrijheid. De ethische rem is doorgetrap, werkt niet meer. Dat zien we, om een voorbeeld te geven, vooral in de wetenschap en techniek. Kort gezegd: als iets technische gesproken kan, mag het dan ook? Het tragische is, dat de ethische bezinning over de technologische beheersingsdrift altijd weer te laat komt. Da de vraag naar verantwoordelijkheid vrijwel nooit kan verhinderen dat de ontwikkeling toch doorgaat. De kernbom, de chemische industrie, de reageerbuisbaby, ze komen er omdat het kan. Of het ook mag, is veelal een vraag achteraf. Of het goed of kwaad is wat we doen, is hoogstens een overweging na dato – ethiek als mosterd na de maaltijd. Als dan bij wetenschappers zelf het besef van verantwoordelijkheid tegenover God ontbreekt, wordt de technologie een eigenmachtige zaak.

e. Omkeer

Bij omkeer gaat het over de praktijk van ons leven, over onze manier van leven. Het woord ‘levensstijl’ roept al snel associaties op als: sober, saai en simpel. Je denkt dan onwillekeurig aan discussies als: mag je nu wel of geen kaas op je brood, wel of geen video in huis? Nu gaat het daar ook wel om, maar het gevaar is dat wanneer je het daar alleen maar over hebt, je elkaar al snel je eigen wet gaat voorschrijven. Dan ontstaat er een negatieve sociale controle waarop je het ecologische gehalte van de ander afmeet aan een stukje van de buitenkant van zijn of haar bestaan. Dan is het alsof je niets meer mag. We hebben het over een ‘andere’ levensstijl, niet over een bekrompen, vreugdeloze karikatuur van het kloosterleven – sober, saai en simpel. Alleen zo willen we er in deze paragraaf niet over spreken. Het gaat ons om een omdenken op het punt van praktische beslissingen van alledag, een bezinning die bij de inkeer hoort. Hoe ieder in de praktijk van zijn bestaan de punten op de i zet, is wel belangrijk, maar niet van allereerste orde.

Een andere levensstijl moet gestalte krijgen in de verschillende kringen van het individuele en gezamenlijke leven. We staan stil bij vier kringen: die van het individu in de samenleving, die van de gemeente, die van wetenschap en techniek en die van de politiek. Wat we noemen, is niet meer dan slechts een aantal aanzetten tot omdenken en omkeer.

De kring van het individu in de samenleving

Het is goed evangelisch gebruik om grote vraagstukken te snijden op de maat van het individu. Wat kan ik ermee? Wat kan ik eraan doen? Dat maakt de zaken concreet, gelukkig, want niets

is zo verlamd als het gevoel dat er toch niets aan te doen is. Aan de andere kant moeten we wel realistisch zijn en inzien dat de milieuproblemen zo gigantisch van omvang zijn, zo ingewikkeld en zo diep ingeslepen in onze cultuur, dat je als individu maar heel weinig kunt doen; Tegenover het leger van miljoenen wetenschappers die dagelijks nieuwe chemische stoffen en hoogwaardige producten uitdokteren, met alle gevolgen voor het milieu van dien, staan wij als kleine persoonsjes, met een paar centen en een karretje in de supermarkt, amper op de hoogte van de milieuaspecten van alle artikelen in de rekken. Tegenover enorme vuil spuitende industriële complexen staan wij, eenvoudige individuen, ons afvragend of de verwarming 's avonds niet een uurtje eerder omlaag zou moeten. Al eet ik me dik aan onbespoten en 'biologisch' verbouwde en vervaardigd voedsel, al koop ik een mechanische in plaats van een elektrische klok, al zeg ik auto, afwasmachine, stroom vretende diepvries en fosfaat bevattende wasmiddelen af, dan nog gaat de vervuiling en de vergiftiging en de roofbouw op de natuur maar door. Dag in, dag uit. En hoe ik ook m'n best doe, ik zal er altijd op een of andere manier aan mee blijven doen. Zolang we leven, zijn we deel van het probleem.

Hiermee is niet gezegd, dat mijn andere levensstijl er toch niet toe doet. Er gaat een signaalfunctie van uit naar andere individuele consumenten en naar de politiek. De toenemende vraag naar scharreldieren en scharrelproducten is een voorbeeld hoe een ander denken en een andere consumptiebeslissing wel degelijk kan leiden tot nieuwe, milieuvriendelijke voedselproductie. Tegelijkertijd is het scharrelgebeuren nog maar marginaal vergeleken met de 'grote' landbouw- en voedselindustrie. Je moet dus ook niet direct al te hooggespannen verwachtingen van de milieuvriendelijke alternatieven hebben. Daar willen we tegen waarschuwen. Want, zoals dat gaat, zo'n verwachting slaat direct om in verbittering en teleurstelling als de resultaten maar even langer op zich laten wachten dan wij wel wilden. Omdenken en omkeer zijn zaken van de lange adem. Een ander omgaan met de natuur neemt tijd, ook al weten we dat we eigenlijk niet zo veel tijd meer hebben. Dat moeten we ons blijven realiseren, wanneer we nadenken over een andere levensstijl.

Waarom een andere levensstijl, wanneer de effecten toch maar zo gering zijn? Onze eerste afweging moet niet zijn: waarvoor doe ik dit, met het oog op welk effect? Maar: voor Wie? Als christenen weten we dat we altijd leven in Gods aanwezigheid – *coram deo* – en dat we alles moeten doen als voor Hem: eten en vasten, reizen en ontspannen, werken en kostwinnen. De vraag die de Heer ons zal stellen, zou je kunnen verwoorden als: trek jij het je aan dat mijn schepping wordt verwoest, mede door jouw toedoen? Zo kunnen we ook rekenen op ongeveer de volgende vraag: trek jij het je aan dat miljoenen mensen verhongeren, mede door jouw toedoen? Eenvoudige levensstijl is een manier om je te identificeren met de slachtoffers van ons individuele en collectieve economische gedrag: de armen ver weg en de natuur om ons heen. Al zou het op korte termijn niet veel uithalen of ik mijzelf beperkingen opleg, ik doe het voor God. Voor Hem, die in het verborgene ziet. Je ziet de verspilling en de verkwisting van grondstoffen en uit protest weiger je een artikel te komen 'dat iedereen heeft' en dat je volgens de reclame beslist moet hebben om in je leven gelukkig en geslaagd te zijn. Net als Daniël uit protest tegen de hoogmoedige en verworpen Babelcultuur waarin hij leefde, de koninklijke spijzen afwees en alleen groente at. Binnen de kleine marges van zijn bestaan kon hij misschien niet meer doen. Ook wij zouden hemel en aarde wel willen bewegen en kunnen, voor ons gevoel, maar zo weinig doen wat echt zoden aan de dijk zet. God ziet ons protest. Hij ziet het hart aan, waaruit het voortkomt. Veel of weinig effect, voor Hem heeft het waarde.

We noemen slechts twee concrete aandachtsvelden, een keuze uit de vele mogelijke aandachtsvelden. Ten eerste de mobiliteit. Steeds meer forensen leggen iedere dag steeds grotere

afstanden af. In 1960 pendelde de Nederlandse forens gemiddeld niet meer dan drie kilometer per dag. In 1986 was dat al opgelopen tot vijftien kilometer per dag. Op dit moment werkt meer dan vijftig procent van de beroepsbevolking in een andere plaats dan ze woont. Karren maar. Dat moet wel vastlopen in onoplosbare files, daar helpen geen extra wegen en tunnels tegen. Het autoverkeer kan niet blijven toenemen. Voor zover het in ons vermogen ligt, zouden we moeten wonen waar we werken. Verder, de vele conferenties en het (christelijke) vergadercircuit dwingen je tot autogebruik. Kan dat allemaal niet op treinvriendelijker plaatsen en tijdstippen? De auto is een heilige koe. Daar kun je kennelijk niet over praten zonder geprikkelde gemoederen te bewerken. Toch weten we zelf wel of die auto echt nodig is, of al die ritjes echt nodig zijn. Evangelischen in vrije groepen hebben er een handje van om vele kilometers en vele gemeenten voorbij te rijden eer zij aanlanden in de gemeente van hun goedkeuren. Dat hoort, zo moeten we aannemen, bij de vrijheid. Hoe je daar ook over denkt, milieuverstandig is het zeker niet.

Een ander aandachtsveld is ons consumptiegedrag. De apostel Johannes waarschuwt ons ‘de dingen der wereld niet lief te hebben’ (1 Joh 2:15). Uit recente onderzoeken is gebleken dat van alle volken op aarde de Amerikanen het meeste hebben maar ook het meest ontevreden zijn over het niveau van hun welvaart. Genoeg is in de Westerse samenleving nooit genoeg en niet voor niets spreekt Jim Wallis van de ‘dagelijkse hersenspoeling door de reclame’.¹¹⁵ Kunnen wij onszelf beperkingen opleggen? Kennen wij de vreugde van de eenvoud? We vinden de wereld wel een kwaad oord, maar we willen wel allemaal hebben wat de burens ook hebben. De mogelijkheid van gedeeld bezit van luxegoederen zijn nog nauwelijks uitgediept. En moest dat apparaat nu al op de vuilnisbelt? Had het niet gerepareerd kunnen worden? Hoeveel elektriciteit vretende dingen staan er in ons huis? Zijn daar mechanische alternatieven voor? Wie gezond wil eten en het milieu wil sparen, kan volop informatie vinden in tijdschriften, boeken en winkels met milieuvriendelijke producten. Bedien u zelf.

De kring van de gemeente

De tweede kring is die van de gemeente. Nu hoor je nogal eens zeggen, dat de gemeente een voorbeeld voor de wereld is (of in ieder geval moet zijn), een voorbode van Gods koninkrijk. Dat klinkt mooi en is in theorie nog Bijbels ook, maar in de praktijk is dat we anno 1988 zo beïnvloed zijn door de Westerse cultuur, dat we er in bijvoorbeeld ons economisch gedrag nauwelijks uitspringen. We kunnen dat maar beter erkennen, in plaats van hoogdravende gedachten koesteren over ‘de ideale gemeente’. Ook dat hoort bij onze inkeer. Bovendien moeten we de zaken wel in hun juiste verhoudingen zien. ‘Gij geheel anders,’ houden we elkaar graag voor. We vinden dat wij in de eerste plaats anders moeten zijn. En als je het maar vaak genoeg zegt, denk je misschien dat je het nog bent ook. Maar als we onze omgang met de natuur tegen het licht houden, dan blijft er van dat andere niet veel overeind. De Heer roept ons op meer dan het gewone te doen, dat is nu juist het probleem. We halen schamperend de schouders op over die linkse jongens die de Rijn proberen schoon te houden. We zijn lang niet zo anders dan we wel zeggen of zouden willen, althans niet in onze verhouding tot de natuur.

Maar klopt dat wel, dat soms zo overspannen streven om anders te zijn dan de wereld? Waarom durven we onze wereldgelijkvormigheid zo weinig onder ogen te zien? Het behoort tot de zondige neigingen van de mens om telkens niet thuis te geven als God de mens, de Adam, ter verantwoording roept. Honderd excuses en ‘de vrouw die Gij mij gegeven hebt’. Zou het niet van een andere levensstijl getuigen wanneer we ons tekort eerlijk onder ogen zien? De bewuste tekst in Efeziërs 4:20 zegt letterlijk; ‘Maar zo hebben jullie Christus niet leren kennen.’

Niet wij maken het verschil, Hij is het verschil. Wat heeft dit met het milieu te maken? Christus is de Middelaar van de schepping. Alle dingen zijn in Hem, tot Hem, door Hem en voor Hem geschapen (Colossenzen 1:15-17). Dat wil zeggen, dat Hij ons wil leren hoe de schepping zou moeten functioneren. Hoe wij ermee om mogen gaan. Daartoe dient de gemeente, want dat is de plaats waar de Ander ons onze wereldgelijkvormigheid vergeeft, wanneer we die eerlijk belijden en onder ogen zien.

Een concreet aandachtspunt in dit verband, er zijn er wederom vele te noemen, is studie. Studeren als leerproces om de wil van de Vader te verstaan, is geen individuele zaak. De gemeente is, ideaal gezien, de plaats waar we samen met anderen omdenken, op andere gedachten komen. Maar in de praktijk zijn het toch de enkelingen die het voortouw nemen. Niet iedereen heeft de speciale taak om zich in de vele aspecten van de milieuproblematiek te verdiepen, er is verscheidenheid van gaven. Die enkelingen mogen anderen laten delen in wat de Heer hen geeft en opdraagt. Dat kan via cursussen, die interlokaal zijn opgezet. Dat kan via lezingen. Maar dat moet natuurlijk wel een uitwerking hebben. Studie en bezinning over onze verhouding tot de natuur, over de cultuuropdracht, over werken en rusten, over winst en delen, ook dat hoort allemaal bij de opdracht om de christenen toe te rusten tot dienstbetoon (Efeziërs 4:1vv). Alleen langs de weg van bezinning en studie mogen we hopen dat de gemeente als geheel ook anders gaat leven. Anders omgaat met de natuur. Het rentmeesterschap in praktijk brengt.

De kring van wetenschap en techniek

We staan voor een milieucrisis en dat brengt ons in de verleiding maar te wanhopen aan techniek en wetenschap. Te doen alsof wie deze dingen nog bedrijft, zijn ziel aan de duivel heeft verkocht. Er is geen enkele reden om de technologie als zodanig af te zweren. Principieel niet – zij ligt in het verlengde van het cultuurmandaat. En praktisch niet – we hebben de technologie nodig om de gevolgen van de milieucrisis nog enigszins in te dammen. In plaats daarvan moet het bedrijven van wetenschap en het bezig zijn met techniek worden ontkoppeld van het beheersingsideaal en het vooruitgangsstreven. Wetenschap en techniek komen pas tot hun recht naar mate zij zijn georiënteerd op het dienen van God en de naaste en het verantwoord beheren van Gods schepping.

Niemand zal kunnen ontkennen dat de wetenschap een geweldige bijdrage moet leveren – en hier en daar ook al heeft geleverd – aan de bescherming van het milieu. Witte jassen en geavanceerde laboratoria zijn altijd en niet per definitie de vijanden van de natuur, al is dat in de praktijk helaas maar al te vaak het geval. Onderzoek naar schone productieprocessen, alternatieve energiebronnen, milieuvriendelijke landbouwmethoden, effectieve regelgeving en de gevolgen van het gebruik van chemische stoffen voor het milieu, om maar eens wat te noemen, dat alles ligt in de eerste plaats op de weg van wetenschap en techniek.

Tegelijkertijd is het echter zo, dat de moderne wetenschap een belangrijke veroorzaker van milieuverwoesting is geweest en vaak nog is. Zij leverde en levert de kennis voor vervuilende chemische productieprocessen, gaf de mogelijkheden aan van het gebruik van fossiele brandstoffen (steenkol, olie, aardgas), wees ons de weg van auto en televisie en leverde de technologie waarop de moderne welvaartssamenleving is gebouwd. Enerzijds verlostte zij ons met haar vindingen van veel vies, ongezond en onaangenaam werk. Anderzijds is zij tegelijkertijd enorm destructief. Hebben de wetenschappers die zich tot het uiterste van hun intellectuele vermogen inspanden om wapens en ontbladeringsmiddelen voor de oorlog in Vietnam te vervaardigen, zich ooit rekenschap gegeven van de gevolgen die het gebruik van deze middelen had voor mens en milieu? Hebben zij die al hun hooggeleerde talenten in dienst stellen van de industrie

en de nieuwste producten op hun tekentafels en beeldschermen toveren, wel enig besef van de ecologische consequenties daarvan?

Nog steeds zijn onderzoekers vaak zo in beslag genomen, geobsedeerd bijna door de techniek, dat zij analfabeet blijven als het gaat op de consequenties van hun onderzoek voor de natuur. Het grootste gevaar van de wetenschap is haar vakidiotie. Ga maar naar de universiteiten en de technische prestige-instituten om te ontdekken dat er voor een college ‘maatschappelijke relevantie van wetenschappelijk onderzoek’ slechts weinigen uit de veren komen. Om over de filosofische en religieuze doordinking van hun diverse vakdisciplines maar helemaal te zwijgen. Een enkeling zoekt en vindt andere wegen, maar als het aan de overgrote meerderheid van de wetenschappelijke gemeenschap ligt, blijft onze cultuur technologisch hoogontwikkeld maar op ethisch onderontwikkeld, analfabeet. Egbert Schuurman merkt op:

Het onderwerp ‘verantwoordelijkheid van de technicus’ is eigenlijk zeer nieuw. Dat is verwonderlijk omdat de moderne techniek toch alweer 150 jaar oud is. Lange tijd echter werd het technisch vernuft bejubeld en vereerd. Uitspraken als ‘de wonderen der techniek’ hebben de mensen geïnspireerd en elke weerstand tegen de verwetenschappelijking en de vertechnisering weggenomen.¹¹⁶

In het spoor van mensen als Schuurman kunnen christenen nadenken over een andere manier van wetenschap en techniek bedrijven. Georiënteerd op verantwoordelijkheid, rentmeesterschap, liefde tot God en zijn maaksel. Zo kunnen zij hun wetenschappelijk en technisch bezig-zijn weer in verband brengen met de ethiek, met Bijbelse normen, ook al wordt daarmee niet zelden de put gedempt als het kalf al verdronken is. Niet alles wat kan, mag ook.

Christelijke wetenschappers kunnen op het terrein van hun vakgebied een andere levensstijl in praktijk brengen door het geweten in stelling te brengen tegen de machten die de technologie voortjagen. Dat is een moeilijke opdracht en de marges zijn klein. Maar we ontkomen er niet aan.

De kring van de politiek

Het is duidelijk dat er wetten en regels nodig zijn om de aantasting van het milieu aan banden te leggen en terug te dringen. Mensen hebben kennelijk boetes en andere sancties nodig als stok achter de deur. Het milieu moet van hogerhand in bescherming worden genomen tegen de individuele burgers en hun economische handelen. Hier ligt een opdracht voor de politiek, en op dit punt is al heel wat bereikt. Tal van bestrijdingsmiddelen werden verboden. Er kwamen strengere normen voor de uitstoot van schadelijke stoffen. De zure regen wordt sinds kort aangepakt, zij het nog lang niet snel en doortastend genoeg. De milieupolitiek krijgt vooral aandacht in sommige Westerse industrielanden, met name Japan, de Verenigde Staten, Zweden en West-Duitsland. Nederland blijft jammer genoeg nogal achter bij deze koplopers. En de Derde Wereld moet eigenlijk nog beginnen met zoiets als milieubeleid en milieuwetgeving.

Evenals de wetenschap is ook de politiek onmisbaar om de trein van de milieuverwoesting in zijn vaart te minderen. Het mag dan ‘trendy’ zijn om te roepen dat de overheid terugtreedt, bedrijven en maatschappelijke organisaties mogen dan meer vrijheid en speelruimte en minder regels en wetten eisen, steeds meer overheidstaken mogen dan worden geprivatiseerd en overgeheveld naar de ‘vrije markt’ van het privéinitiatief waar het allemaal veel rendabeler en effectiever zou kunnen, als het om het milieu gaat hebben we een krachtige overheid nodig. Minder staat, meer markt, aldus het politiek adagium van de tachtiger jaren. Toch heeft Willen Achterberg, die de relatie tussen overheid en milieu onderzocht, gelijk wanneer hij zegt:

Ten behoeve van het milieubeleid is een actieve, regulerende overheid een eerste vereiste. Voor wetenschappelijke onderzoekers vormt het onderzoek naar effectievere regelgeving een fascinerend en tegelijkertijd maatschappelijk zeer relevant onderzoekerrein.¹¹⁷

In een samenleving die zo ingewikkeld is als de onze, waar zo veel mensen op een kleine ruimte leven, waar de technologische ontwikkeling zo onbegrijpelijk en onbeheersbaar dreigen te worden en waar het milieu er bij tal van tegengestelde belangen telkens weer bij inschiet, is het milieu gebaat bij een sterke overheid. Die roep om meer markt is in de praktijk een roep om meer auto's, meer industrieën, meer vliegvelden, meer energie, meer grondstoffen uit de Derde Wereld en dus een roep om minder natuur. Zonder een milieubewuste en krachtige overheid loopt dat voor het milieu zeker uit de hand. Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de vraag welke politieke kleur het aardigst is voor het milieu, wat voor een soort beleid er nodig is, wat de voors en tegens van kernenergie zijn. Het gaat in dit boek primair om het evangelisch denken. Het zou een heel verschil zijn met de traditionele evangelische afzijdigheid van politieke en maatschappelijke zaken, wanneer zij ook daar mee bij betrokken zouden zijn. Hetzij door actief te worden in een politieke partij, hetzij door mee te doen met milieu-acties, hetzij door de eigen politieke keuzes eens vanuit het oogpunt van het milieu kritisch te doorlichten. Hoe die betrokkenheid gestalte kan krijgen, is een, overigens belangwekkend, verhaal apart. Dat betrokkenheid geboden is, staat echter wel vast.

Evangelischen houden zich graag verre van de politiek. Maar dat zegt meer over hun eigen theologie dan over de aard van het politiek bedrijf. We zijn samen met alle mensen verantwoordelijk voor het beheren en bewaren van de schepping. Niet alleen christenen, ook niet-christenen hebben als roeping rentmeesters te zijn. Door dit theologische gegeven te veronachtzamen, keren evangelischen de politiek de rug toe, stellen zij samenwerking met niet-christenen in een verdachte hoek en daarmee latten zij de machten die het milieu verwoesten, hun gang gaan. Een herontdekking van het scheppingsthema zal er ook toe leiden at we anders gaan denken over samenwerking met niet-christenen op het maatschappelijke en politieke vlak. Ondanks alle verschillen zijn we allemaal geschapen als beeldrangers Gods, geroepen de aarde te bewaren. We leven in één wereld, we zullen er samen voor moeten zorgen.

Dit is ook het antwoord op de vraag of je als christen mee moet doen, dan wel mee mag doen met activiteiten van de milieubewegingen. We hoeven de inhoudelijke verschillen met sommige milieuactivisten bepaald niet te verdoezelen. Maar voor zover zij voor een goede zaak staan, verdienen ze onze hartelijke steun en medewerking. Het zou een goede zaak zijn, wanneer evangelischen de zorg voor de schepping niet langer overlieten aan anderen. Nee, de eersten zullen we niet meer kunnen zijn. Maar het zou toch schandelijk zijn, wanneer we de laatsten zullen zijn die zich het lot van de natuur in de praktijk aantrekken en ten behoeve daarvan op de bres springen?

f. Hoop?

Bekering. Inkeer en omdenken en omkeer. Bekering is geen garantie dat het allemaal wel beter zal gaan in de nabije toekomst. We zitten zo vast in onze cultuur. Ook wanneer we ons bekeren, zijn de marges voor ons handelen vaak nog zo klein. Wat kan de rechtvaardige doe, wanneer de grondslagen zijn vernield (Psalm 11:3)? Soms een beetje, soms veel, soms niets. Dat is het gelovige realisme waarmee we in de wereld mogen staan. Uit het laatste Bijbelboek weten we dat het moeilijk is het tij te keren, wanneer zich apocalyptische realiteiten voordoen. Dan kun

je soms alleen nog maar bidden: Heer, help ons trouw te blijven en te volharden. Heer, kom spoedig.

Bijna negentien eeuwen lang was Johannes' visioen van de Alsemramp (Openbaring 8:11) voor christenen een vreemd gezicht. Een ster die van de hemel valt en een derde van de wateren vergiftigt, zodat de mensen op aarde stierven dat was zo ongedacht dat er volgens velen niets anders opzat dan het visioen te vergeestelijken. Dat het om geestelijke gif in de geestelijke wateren van het menselijk denken ging. Wat moest je er anders mee? Anderen vonden, dat je het maar zo moest laten staan. Hoe God die ster van het firmament op de aarde zal laten vallen, is iets voor de eindtijd. Daar hoeft je nu nog niet het hoofd over te breken.

De tijd dat we stilletjes over het visioen van Openbaring 8 konden speculeren en theologiseren, lijkt echter voorbij. Onder onze handen en voor onze ogen voltrekt zich zo ongeveer wat Johannes zag. Het water op aarde wordt bitter, de levensbron vergiftigt, het voortbestaan van miljoenen mensen loopt gevaar. Als iemand geweldig piano speelt zeggen we wel: hij speelt de sterren van de hemel. Het is alsof wij in onze Westerse cultuur met onze idealen in ieder geval één ster van de hemel hebben gespeeld; met onze technologische beheersingsdrift, onze kapitalistische zucht naar steeds meer rijkdom en ons vaste geloof in de vooruitgang hebben we de Alsemster over ons heen gestort, 'brandend als een fakkel', zodat de mensen gif en dood in zich opdrieken. Altijd meenden we dat God of een van zijn engelen deze giftige ster over de wateren zou uitstorten, nadat 'de derde engel' de 'bazuin' zou hebben geblazen. Maar dat komt omdat we het ons nooit anders hebben kunnen voorstellen. Nu, in onze 'stad die ten hemel reikt', blijken de mensen zelf het ecologische systeem uit zijn voegen te hebben gerukt, zodat de ster 'uit de hemel valt' en de milieucrisis de Westerse wereld overvalt.

Hoe je dit allemaal in een eindtijdschema moet passen, weten we niet. Of de huidige milieuproblemen 'de' vervuiling van Openbaring 8 is, kunnen we niet met stelligheid zeggen. Wel neemt de verwoesting van het milieu onze gedachten telkens weer mee naar dit visioen van de Alsemster. Het tekent onze tijd als een ernstig moment in de geschiedenis. Als het water bitter is ... loopt het leven gevaar. Dan zoeken we met des te meer geloof en vertrouwen onze toevlucht bij de Heer van het leven. Dan bidden we om de kracht en de wijsheid die nodig is om hier en nu tekenen op te richten van de nieuwe aarde, de vernieuwde schepping die komen zal. Dan houden we ons wakker bij de Schrift om de tijden profetisch te kunnen verstaan en in staat te zijn de geesten van onze tijd te onderkennen. Dan zien we uit naar de komst van Jezus, de verlossing van de 'ganse schepping'.

Noten

103. B. Goudzwaard, *Genoodzaakt om goed te wezen*, a.w., blz. 107., blz. 110.
104. *Idem.* blz. 107-109.
105. F. Schaeffer, *Pollution and the death of man*, blz. 50.
106. C. Houtman, *Wereld en tegenwereld, mens en milieu in de bijbel/mens en milieu en de bijbel*, Baarn 1982, blz. 110.
107. *Idem.*, blz. 109.
108. Zie interview met hem in H. Bouma, *De aarde is er ook nog*, a.w., blz. 14.
109. G. Liedke, 'Solidariteit in het conflict: over de verhouding tussen God, buitenmenselijke schepping en het schepsel mens,' in: *Geloof en wetenschap in een rechtvaardige wereld, toespraken en conclusies van de conferentie van de Wereldraad van Kerken over geloof*,

- wetenschap en toekomst*, Boston 1979, uitgave: Archief van de Kerken, Den Haag, blz. 15.
110. Definitie ontleend aan: A. Kouwenhoven, *Visie op arbeid*, deel 2 uit de serie 'Architectuur van de Samenleving', Den Haag, 1984, blz. 17.
111. *Idem*, blz. 62.
112. *Idem*, blz. 64.
113. *Idem*, blz. 65.
114. J. Wallis, a.w., blz. 23.
115. E. Schuurman, *Tussen technische overmacht en menselijke onmacht: verantwoordelijkheid in een technische maatschappij*, Kampen 1985, blz. 59.
116. W. Achterberg en W. Zweers, (red), *Milieucrisis en filosofie: Westers bewustzijn en vervreemde natuur*, Amsterdam 1984, blz. 46.